

ВІСНИК

**Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України**

Засновано у 1998 р.

Науково-практичний збірник

Збірник затверджений ВАК України як фаховий із спеціальностей:

- **юридичні науки** – Постанова Президії ВАК України від 01.07.2010 р. № 1-05/5;
- **історичні науки** – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 3-05/6;
- **економічні науки** – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 1-05/6;
- **соціологічні науки** – Постанова Президії ВАК України від 10.11.2010 р. № 1-05/7.
- **державне управління** - Постанова Президії ВАК України від 26.01.2011 р. № 1-05/1

**1(57)
2011**

Редакційна колегія:

Головко М.Л.
Шамрай В.О.

Котелянець В.І.

Гавриленко І.М.

Добровольська Г.О.

Головко Я.Д.

Андрусишин Б.І.

Бабкіна О.В.

Бандур С.І.

Бесчасний В.М.

Беляков К.І.

Васильченко З.М.

Глушков В.О.

Головко В.І.

Гусарев С.Д.

Долгий О.А.

Демський Е.Ф.

Карагодіна О.Г.

Ковальчук А.Т.

Копиленко О.Л.

Куценко В.І.

Лисенко О.Є.

Лук'янець Д.М.

Малік М.Я.

Мунтян В.Л.

Пашко Л.А.

Пилипенко В.Є.

Пеханов Д.О.

Реент О.П.

Романова Л.В.

Ручка А.О.

Соболева Н.І.

Ставнюк В.В.

Судаков В.І.

Танчер В.В.

Тарасенко В.І.

Ткаченко А.М.

Фурса С.Я.

Хуторян Н.М.

Чепурко Г.І.

Шевченко О.О.

Щербина В.С.

доктор історичних наук, професор, голова редакції
доктор наук з державного управління,
кандидат юридичних наук, професор,
заступник голови редакції з правових наук
доктор економічних наук, професор,
заступник голови редакції з економічних наук
доктор філософських наук, професор,
заступник голови редакції з соціологічних наук
доктор історичних наук, доцент,
заступник голови редакції з історичних наук
кандидат фізико-математичних наук, доцент,
відповідальний секретар
доктор історичних наук, професор
доктор політологічних наук, професор
доктор економічних наук, професор
доктор наук з державного управління, професор
доктор юридичних наук, старший науковий співробітник
доктор економічних наук, професор
доктор юридичних наук, професор
кандидат економічних наук, доцент
доктор юридичних наук, доцент
доктор наук з державного управління, професор
кандидат юридичних наук, доцент
доктор медичних наук, професор
доктор юридичних наук, доцент
доктор юридичних наук, професор,
академік Академії правових наук України
доктор економічних наук, професор
доктор історичних наук, професор
доктор юридичних наук, доцент
доктор економічних наук, професор
доктор юридичних наук, професор
доктор наук з державного управління, професор
доктор соціологічних наук, професор
доктор наук з державного управління, доцент
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
доктор економічних наук, професор
доктор філософських наук, професор
доктор соціологічних наук
доктор історичних наук, професор
доктор соціологічних наук, професор
доктор філософських наук, професор
доктор соціологічних наук, професор
доктор наук з державного управління, професор
доктор юридичних наук, професор
доктор юридичних наук, професор
доктор соціологічних наук
доктор юридичних наук, професор
доктор юридичних наук, професор

ВІСНИК

Академії праці і соціальних відносин
Української професії України

Засновано в 1992 році

Національно-демократичний збірник

Реєстраційне свідоцтво КВ № 3616,
видано Міністерством інформації
України 29.12.1996 р.

© Академія праці і соціальних відносин Федерації
профспілок України

Редактор науковий – Трубенко В.С.
Макетування та верстка – Іоніна О.В.
Комп'ютерний набір – Варюта І.С.
Рекомендовано до друку Вченою радою АПСУ, Протокол № 4
від 17 березня 2011 р.

Передрук та відтворення опублікованих матеріалів будь-яким способом
дозволяється лише за письмовою згодою редакції

Адреса видавництва:

Україна, 03680, МСП, м. Київ-167, Велика Окружна дорога, 3
тел./факс (044) 526-1545; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

Друк: Видавництво «Сталь».

Україна, 02660, МСП-660, м. Київ, просп. Визволителя, 1.

Підписано до друку 22.03.2011 р. Формат – 70х108/16. Друк офсетний.

Папір офсетний №1. Ум.-друку, арк. – 15,57. Тираж – 100 прим.

ISBN 966-614-021-7

У номері

Соціологія та профспілковий рух

Гортинич О.В.

Громадянське суспільство як сфера
самовідтворення родового життя
людини 5

Сапелкіна О.В.

Соціальне самопочуття українського
населення як міра гідної праці 12

Право України: теорія і практика

Артеменко О.В.

Загальна характеристика управління
природокористуванням у регіонах 22

Вишневська Ю.В.

До питання про адміністративно-пра-
вові заходи по забезпеченню тури-
стичної діяльності у сфері сільського
зеленого туризму в Україні 27

Власов А.О.

Лісабонський договір – новий крок
розвитку Європейського Союзу 32

Коваль Д.О.

Особливості застосування дер-
жавного примусу у фінансовому
праві 36

Крижанівський А.Ф.

«Гарантії правового порядку»: правова
категорія чи метафора? 41

Любченко Д.І.

Принципи та система покарань за
гетьманськими універсалами у кри-
мінальному праві Гетьманщини другої
половини XVII – першої чверті
XVIII ст. 48

Майданник О.О.

Статус Конституційного Суду України:
характерні риси, особливості 53

Мельник О.М.

Використання електронно-обчис-
лювальної техніки при вчиненні
шахрайства 57

Нечипоренко В.В.

Правові аспекти співвідношення
перестраховування і страхування
цивільної відповідальності 62

Шамрай В.О., Пасіка С.П.

Повноваження органів державної
влади у сфері соціального забез-
печення військовослужбовців 66

Пєсцов Р.Г.

Особливості розгляду справ у кри-
мінальному судочинстві Гетьман-
щини другої половини XVIII ст. 72

Цицюра В.І.

Методи державного та самовряд-
ного регулювання використання
та охорони земель оборони 76

Державне управління

Пашко Л.А.

Управління людськими ресурсами
як виклик сучасності 81

Економіка.

Проблеми економічного становлення

Бондаревська К.В.

Методологічні аспекти викорис-
тання персоналу в сфері аграрного
виробництва 88

Васильченко З.М., Делас В.А.

Вплив макроекономічної ситуації у
країні на формування ресурсної
бази банків для здійснення
валютних операцій 94

Головко Л.О.

Інвестиційні проблеми корпо-
ративного сектора економіки Ук-
раїни 103

Гуляєва Л.П.

Роль «Принципів екватора» у за-
безпеченні соціальної відповідаль-
ності фінансових інститутів 106

Даневич М.В.

Формування механізму забезпе-
чення конкурентоспроможності
працівників за умов посилення
впливів глобалізації 112

Науменкова С.В., Перконос П.П.

Особливості діяльності зі спільного
інвестування в Україні 119

Руженський М.М.

Інституціональні засади соціального
захисту населення в трансфор-
маційній економіці 128

Сливка Т.О.

Тенденції взаємодії корпорацій і
мережевої економіки 133

Харкянєн Л.В.

Тенденції та проблеми ринку праці
за умов глобалізації 141

Ціпуринда В. С.

Проблемні питання розвитку бізнесу
і підприємництва на засадах
інноваційного підходу 145

Політика, Історія, культура

Мицук С.М.

Вчені Ніжина – археографи та
книгознавці (друга половина ХІХ–
початок ХХ ст.) 153

Прилуцька Л.А.

Досвід надання соціальних послуг
безробітним Харкова (20–30-ті роки
ХХ ст.) 159

Ходанович О.Л.

Пропагандистська діяльність як
основа інформаційно-психоло-
гічної боротьби ОУН і УПА за
роки Другої світової війни 162

Шумихіна С.О.

Історіографія зовнішньої політики
Другої Речі Посполитої міжвоєнних
років 167

Автори номера 174

Вимоги до статей 176

Соціологія та профспілковий рух

УДК 316.32:304.3

Горпинич О.В.,

канд. філос. наук, доцент кафедри соціології та
соціального управління АПСВ ФПУ

Громадянське суспільство як сфера самовідтворення родового життя людини

У статті розглядаються проблеми формування громадянського суспільства як умови самовідтворення, самодосвіду та самодоскональності сфери родового життя людини. Особлива увага приділяється онтологічному виміру проблеми. Пропонується аналіз понятійно-категоріального апарату.

Ключові слова: громадянське суспільство, соціальне життя, суб'єкт життєдіяльності, економічна, політична, духовно-культурна система, інформаційна система.

Актуальність теми дослідження обумовлена сучасним станом України, яка активно намагається набути статусу повноправного членства у Європейському Союзі та її амбіціями стати провідною державою у складі світового співтовариства за умов розгортання інформаційної цивілізації. Актуальність проблеми полягає ще й у тому, що будь-яке суспільство зацікавлене в тому, щоб інститути самовідтворення або органи підтримки соціального чи родового життя діяли в автоматичному режимі, зберігаючи при цьому час, економно споживали ресурси та забезпечували максимально можливі темпи розвитку суспільства й особистості.

В Україні проблеми становлення, структурування, функціонування громадянського суспільства, його взаємодії з державою останнім часом стали предметом всебічного наукового аналізу.

Серед сучасних дослідників громадянського суспільства побутує два підходи до визначення його сутності. Представники першого розглядають громадянське суспільство у зв'язку з демократичною державою. До них відносяться: В.Ю. Барков, Я. Боренько, Ю.А. Васильчук, А.Г. Володін, К.С. Гаджієв, О.М. Гребіневич, Ю.А. Дмитрієв, П. Євграфов, І.К. Калінін, А.Ф. Карась, Б.І. Коваль, А.Ф. Колодій, І. Кравченко, Ю.А. Красін, М.Н. Кузьмін, Н.І. Матузов, І.Т. Пасько, Я.І. Пасько, Ю.М. Резнік, Т. Розова, Ф. Рудич, В. Степаненко, В.Г. Хорос, Г.П. Щедрова та ін.

Представники другого підходу доводять універсальність громадянського суспільства, розглядаючи його у зв'язку з будь-якою державою. Серед них: В.А. Варивдін, В.І. Воловик, Ф. Канак, В. Князев, А.П. Кочетков, Л.С. Мамут, В.А. Моргун, А.В. Одинцова, І.В. Орлова, Ю.В. Павленко, В.К. Попов, А.І. Соловйов, В.І. Шинкарук та ін.

Але науковці одностайно підтверджують ідею про те, що громадянське суспільство забезпечує репродукцію родового соціального життя людини. Тому природно, що активними складовими його є інститути відтворення соціального життя. Оскільки основною домінантою громадянського суспільства є окремо взята особистість, то несучими його конструкціями є все-таки інститути, організації, групи, які покликані сприяти всебічній реалізації особистості, її інтересів, цілей, прагнень та ін. Розвиток громадянського суспільства є одним із пріоритетних завдань українського державотворення на сучасному етапі і одним з найважливіших аспектів політичних та соціальних трансформацій у нашій країні.

У сучасній філософсько-соціологічній літературі існує кілька протилежних підходів до узагальнення матеріалу про сутність та зміст громадянського суспільства. Одне, на чому сходяться дослідники, це те, що всі вони визнають громадянське суспільство як історичну форму існування людини. Утворене у глибині Нового часу, громадянське суспільство стало виявом соціально-політичної і культурної реальності, відомої як західноєвропейська цивілізація. Йдеться про цивілізацію, життєвий простір якої окреслений вартостями, що покладені в основу суспільного добробуту, високих стандартів життя і вільного розвитку особистості людини. У центрі цих вартостей перебуває свобода і гуманістичні й демократичні норми її самоздійснення.

Сьогодні у центрі уваги науковців є, як правило, проблематика співвідношення громадянського суспільства та держави, розширення основ демократизації соціальних і політичних процесів на етапі переходу від індустріальної до інформаційної фази розвитку світової спільноти.

У той самий час у вітчизняній науковій літературі стверджується, що, незважаючи на існування великого розмаїття поглядів і думок на громадянське суспільство, їх можна звести до трьох основних напрямів. Перший: громадянське суспільство розглядається як найбільш якісний етап розвитку людського суспільства і держава є його складовою частиною. Другий: громадянське суспільство виступає як механізм, що пов'язує особу, її інтереси, потреби, і державу як політичну організацію суспільства. Третій: громадянське суспільство і держава розглядаються як окремі елементи суспільної структури. При цьому обидва утворення можуть висвітлюватись чи як рівноправні партнери, чи як нейтральні елементи, чи як антагоністичні структури.

На початку ХХІ ст. ще не досягнуто сталого погляду на природу громадянського суспільства. Переважно західні вчені досліджують будь-які складові цього явища та їх характеристики, але тільки не його природу. Наприклад, сьогодні це такі цінності громадянського суспільства як проблеми справедливості, толерантності, єдності, свободи, громадянських прав та ін.

Це пояснюється тим, що у західному суспільствознавстві не було відмінності понять «суспільство» та «громадянське суспільство». Під суспільством розуміли незалежний від держави комплекс інститутів, відносин, норм і цінностей неполітичного, приватно-правового характеру. Науковці Заходу не вважали за потрібне визнати, що суспільство є громадянським, як немає необхідності наголошувати, що держава є суверенною.

У 60–70-ті роки ХХ ст. проблема громадянського суспільства привернула до себе увагу філософів, політологів та соціологів, внаслідок чого з'явилися намагання переосмислити поняття «громадянське» як «суспільство бережливе» (У.Хармен); «завершене» (Д.Маклелланд); «активне» (А.Етціоні); «кооперативне» (Д.Кліффорд); «інформаційне» (Д.Маклюен); «відкрите» (К.Поппер). Це далеко не повний перелік концепцій цивілізованого громадянського суспільства, які постійно оновлюються і розвиваються в західній літературі останніми десятиліттями.

В юридичній літературі деякі вчені до громадянського суспільства відносять систему недержавних відносин (А.П.Кочетков), інші – всі суспільні зв'язки, які виникають поза

сферою політики (А.В.Одинцова) та розглядають його як сукупність неполітичних відносин, галузь спонтанного самовиявлення інтересів і волі вільних індивідів та їх асоціацій.

На початку 90-х років XX ст. постає усвідомлення загальнолюдської вартості понять громадянського суспільства і його органічного поєднання з демократією. На ці позиції поступово переходять Л.Колоковський та Я.Кіш. У російській літературі до подібної позиції схиляються Р.Андерсон, А.Ахієзер, Л.Баткін, Н.Беляєва, В.Віттук, М.Вихляєва, Н.Волков, К.Гаджиев, А.Галкін, З.Голенкова, І.Григор'єва, Є.Гуренко, А.Дука, М.Ільїн, І.Кальной, Л.Карпов, Б.Коваль, І.Кравченко, Ю.Красін, В.Львович, А.Медушевський, В.Пастухов, І.Пантін, С.Перегудов, Н.Петрова, Б.Славний, В.Ступишин, В.Смирнова, Д.Фельдман, І.Шанський.

Сьогодні широко досліджується становлення громадянського суспільства в сучасній Україні. Вагомим внеском в обґрунтування філософсько-історичних і методологічних проблем дослідження громадянського суспільства є праці В.Шинкарука, І.Паська, Я.Паська. Питання взаємодії соціальної і політичної сфери, особистості і держави ґрунтовано висвітлюються в публікаціях М.Мокляка, А.Карася, В.Шамрая. Різноманітні актуальні аспекти громадянського суспільства піддаються висвітленню у розвідках В.Баркова, Ю.Баумана, А. Білоуса, Ю. Васильчука, А. Волкова, В. Гаєця, А. Дергачова, Б. Замбровського, В. Іграт'єффа, В. Ільїна, Ю.Корнілова, В. Костицького, А.Кочеткова, В.Коцюбинського, Б. Кухти, А. Мацюка, М. Недашківської, О. Оніщенко, Р. Павленка, В. Полохала, Р. Рябова, П. Рябчука, В. Селіванова, С. Семенця, О. Скрипнюка, А. Слюсаренка, С. Сухачова, М. Томенка, М. Ткаченка, С. Фареника, І. Хмелька, В. Шамрая, Л. Шкляра, Г. Щедрової та ін.

Громадянське суспільство охоплює, як відомо, соціальні рухи й добровільні суспільні утворення: церкви, професійні організації, незалежні засоби масової інформації, культурні інститути, громадські об'єднання, асоціації виборців, а також інститути, що «дисциплінують»: школи, лікарні тощо.

Під сутністю громадянського суспільства розуміється його внутрішній зміст, що виявляє себе в єдності всіх багатоманітних і суперечливих форм його буття. При цьому громадянське суспільство як соціальне явище – це те або інше виявлення (вираження) соціального світу, зовнішні, безпосередньо дані форми його існування.

У науковій літературі для характеристики сутності громадянського суспільства вживається таке поняття як «життєвий простір людини». Його зміст – це сукупність природних і соціокультурних умов, факторів, що забезпечують відтворення й удосконалення життя людини як психосоціальної істоти, задоволення її потреб, життєзабезпечення й діяльного існування. Включення людини до різних сфер суспільства, її політичне, виробничо-економічне, культурно-ідеологічне та соціально-побутове життя визначають наявність відповідно політичного, економічного, культурно-ідеологічного і соціально-побутового простору.

При цьому зауважимо, що зростання ролі різноманітних суспільних інститутів, засобів життєзабезпечення людини у XX – на початку XXI ст. привело до формування нової термінології. Досить широко розглядається поняття «освітній простір» як сукупність критеріїв і програм освітньої діяльності, що становлять галузь систематизованого знання, об'єднаного на змістовному й структурному рівнях. Активно використовується поняття «правовий простір», яке відображає єдність, цілісність, взаємну узгодженість змісту й застосування норм права, політичного життя, його організації.

«Соціальний простір» має найширше трактування, охоплює сукупність суспільних умов буття людей, відтворення їх індивідуального та колективного життя. Останнім часом поняття «соціальний простір» частіше співвідноситься з таким явищем і терміном як «третій сектор» (означає частину суспільних відносин, соціальне буття, що існують поряд з бізнесом і сферою державного регулювання суспільного розвитку).

Важливого значення набуває врахування специфіки соціального і життєвого простору людини залежно від конкретно-історичної особливості суб'єкта життєдіяльності, а також у

плані відмінностей таких понять як «індивід», «особистість», «людина», «соціальна група», «соціальний інститут». Ці відмінності природним шляхом і логічно задають диференціацію характеристики життєвого простору буття людей» [10, с. 303 – 304].

Іншою семантичною одиницею, що розкриває сутнісні характеристики громадянського суспільства, є поняття «життєвий світ». Це поняття, яке охоплює собою ціннісну основу всіх ідеальних утворень і теоретичних конструкцій науки. Введене у філософію засновником феноменології Е.Гусерлем як поняття, що характеризує дотеоретичний досвід – світ донаукового життя у хаосі неупорядкованого світобачення, первинно-побутових структур просторовості й часу, здогадок, передбачень, марнотратства, забобон» [10, с. 304]. Середовище, що утворює громадянське суспільство, на нашу думку, є саме таким.

Життєвий світ – це «глуха, утаємничена атмосфера» (Гусерль), основоположник цінностей, горизонт усіх сенсів і можливостей свідомості, з яких виростають цінності культури, наукові конструкції, філософські настанови. Об'єктивність життєвого світу людини має дещо інший сенс, який раніше ігнорувався, не брався до розгляду позитивними науками як щось суб'єктивне, аморфне, те, що підлягає подоланню.

Життя суспільне – поняття, що відображає характер діяльності людини за умов соціального поступу як актуального стану суспільних відносин. Це вказує на діяльну природу громадянського суспільства. Природне й культурне буття людини та її багатогранна діяльність розгортаються тільки в межах цілісної соціальної системи, що має внутрішню логіку, закони існування та функціонування. Життя особи зумовлене впливом актуально діючих відносин з іншими людьми, характером соціально-інтегруючих зв'язків між індивідами, вимогами соціальних спільностей і соціальних інститутів, а також зовнішніми обставинами того середовища, до якого належить людина. Чим вищим є ступінь залежності людини від форм взаємодії, тим більш неминуchoю, більш невідворотною є сила регламентуючої дії суспільства. Характер діяльності людини в суспільстві значною мірою зумовлюється її належністю до певних соціальних структур, які об'єктивно формують внутрішню логіку її поведінки.

У такому розумінні людина у родовому вимірі зобов'язується до виконання певних функцій, що на поверхні може мати вигляд суто особистого волевиявлення. Особливу роль у детермінації життя людини відіграють вироблені у ході суспільного розвитку культурно-історичні засоби регуляції та управління соціальними діями, передусім політико-правові та ідеологічні.

Для нас важливе те, що водночас життєвий світ людини з необхідністю передбачає наявність розвинутої індивідуальної діяльності особи як умови та засобу будь-якого соціального поступу, розвитку суспільства взагалі. Адже всі форми об'єктивної соціальної детермінації реалізуються лише в результаті діяльності живих, реальних осіб шляхом об'єктивації суб'єктивного і, навпаки, суб'єктивації об'єктивного у соціальній дійсності. Особливості розвитку суспільства і людини завжди залежать від характеру соціальної діяльності, її результатів, а сама ефективність діяльності – від рівня розвитку суб'єкта, форм і способів включення його до реального історичного процесу. Втім, слід підкреслити, що соціальна діяльність, всупереч специфіці її здійснення, врешті-решт є функцією певної історично-конкретної соціальної системи, що визначає зміст, форму діяльності, способи включення суб'єкта діяльності до механізму самовизначення суспільного розвитку.

Отже, сутність громадянського суспільства з'являється перед нами як взаємодія людей відносно задоволення своїх потреб, що взагалі приводить до творення та відтворення родового життя спільноти.

У цьому дослідженні під змістом громадянського суспільства розуміється не сам по собі субстрат сегменту соціального світу, а його внутрішній стан, сукупність процесів, що характеризують взаємодію утворюючих таке соціальне явище елементів між собою і з

середовищем і зумовлюють їх існування, розвиток і зміну; у цьому сенсі сам зміст цього феномена виступає як процес.

Громадянське суспільство як функціональна система має дві складові, а саме: суб'єктивовану й об'єктивовану, між якими виникає процес родового життя людей.

Суб'єктивована частина цієї суперечливої єдності знаходиться в структурі людської особистості і у потенційній формі як сукупність потреб.

На це прямо вказував і Гегель, який писав: «Нескінченно різноманітні засоби і їх такий самий нескінченний рух, що переплітається у взаємному створенні та обміні, концентрується, завдяки присутній їх всезагальності, і відрізняється, створюючи всезагальні маси, так що сукупність формується в особливі системи потреб, їх знарядь, праці, засобів і характеру задоволення і теоретичної та практичної культури, – у системи, за якими розподілені індивіди, у різницю станів» [1, с. 241].

Інша частина змісту громадянського суспільства об'єктивована в зовнішньому середовищі. Вона являє собою об'єктивовану реальність. Її зазвичай називають соціумом.

Отже, громадянське суспільство є продуктом подвійної детермінації: підстави і умов. При цьому підстава, тобто рівень розвитку сучасної людини, модифікує зміст родового життя в ході самоорганізації соціального світу, а умови пакують його в специфічні національні форми — згустки конкретного соціального змісту, що створює «матерію» громадянського суспільства. Тому на практиці ми маємо стільки різновидів форм громадянського суспільства внаслідок попереднього розвитку світової спільноти і отримуємо якісно нові його модифікації на етапі переходу світової спільноти до інформаційної фази розвитку. Саме цим пояснюється той факт, що деякі автори намагаються дискутувати про «національне або українське громадянське суспільство». Зрозуміло, що за цих умов значно змінюється також роль держави як власника й організатора системи соціальної роботи.

У ході історичного процесу родового життя, що ґрунтується на обміні діяльності між людьми та їх організаціями, наприклад, державними підприємствами та приватними фірмами, стихійно склався механізм цього обміну або відтворення родового життя людей, який ми називаємо ринком. З цього приводу слушно зауважив Т.Парсонс, який писав, що «класичним випадком є обмін «цінних» речей, а саме – товарів, послуг і грошей, що становлять зміст ринкового процесу» [6, с. 704].

На думку А.Карася, «...громадянське суспільство складається з чотирьох головних взаємозумовлюючих елементів: а) самопороджуючого, за принципами синергетики, «arche», початку дії, або ж вияву ініціативи щодо самозумовлюючої мети самоздійснення людини, або ж вияву свободи; б) потреби іншої людини (людей), що здійснюються через комунікацію і солідарність; в) участі доповнюваності груп і спільнот у контексті цілого; г) відповідного до «arche», свободи і мети – семіозу, або ж мовно-мовленнєвого дискурсу, в якому здійснюється феноменологія знаків, значень, символів і кодів взаємопорозуміння» [4, с. 17].

Інші дослідники подають «свої» елементи та їх поєднання [3, с. 144]. Серед них є, наприклад, сім'я, корпорації, активність людини, ментальність, система самоврядування, нації, свобода, демократія, толерантність, профспілки, міжетнічні відносини, стани, фонди та ін. Не вплутуючись далі в інші суперечливі погляди на елементну базу громадянського суспільства, зазначимо, що ми виділяємо провідними елементами громадянського суспільства: людей і соціальні інститути, тобто суб'єктивну й об'єктивну та суб'єктивовану й об'єктивовану складові.

Все ж таки подамо найбільш типові точки зору на вихідні характеристики цього феномена. Специфіка їх полягає у тому, що: по-перше, громадянське суспільство розглядається як сукупність вільних індивідів. Це знаходить вияв у різних аспектах, а саме: економічному, соціальному та політичному. Суть економічного аспекту полягає у тому, що:

1) кожний індивід є власником тих засобів, які необхідні для його нормального існування; 2) індивід має право на свободу вибору форм власності; 3) на вільний вибір роду занять, професії та користування її результатами. Соціальний аспект розглядається як належність індивідів до певної спільності (сім'ї, клану, класу) чи автономна самостійність з метою забезпечення своїх потреб. Політичний аспект вимагає свободи індивіда, що виявляється у можливості бути членом партії, брати участь у виборах.

По-друге, громадянське суспільство – це відкрите соціальне утворення, що зумовлюється: 1) відсутністю жорстокості регламентації з боку держави щодо забезпечення гласності, свободи слова, критики; 2) правом вільного в'їзду та виїзду з держави; 3) обміном інформаційними, науковими, освітянськими технологіями з іншими державами.

По-третє, громадянське суспільство – це складна структурована система (плюралістична), для якої характерна повнота, стійкість та відтворюваність.

По-четверте, громадянське суспільство – це система, що має свої механізми розвитку та управління, тобто: 1) громадяни, які вступають у різні відносини, реалізують свої потреби та забезпечують цілеспрямований розвиток суспільства без втручання державних структур; 2) громадянська ініціатива, громадянський обов'язок дають можливість для розвитку всіх структур громадянського суспільства.

По-п'яте, громадянське суспільство – це правове демократичне суспільство, якому притаманні 1) визнання та матеріалізація ідей верховенства права, особливістю останнього має бути поділ на публічне і приватне право; 2) єдність права та закону; 3) правове забезпечення та розмежування діяльності різних гілок влади; 4) розвиток і вдосконалення суспільства разом з розвитком та вдосконаленням правової держави [8, с. 343 – 344].

Тобто, громадянське суспільство – це сфера і тип взаємодії, визначена модель соціальної організації, що набуває певних характеристик. Перелічити їх непросто, а ще складніше зробити цей перелік позадискусійним. Адже саме в цьому питанні найбільше розходжень у різних авторів, а сам об'єкт уваги часом видається невизначеним (необмеженим). І, все ж, говорячи про громадянське суспільство, усі мають на увазі один і той самий порівняно легко розпізнавальний феномен. За загальним визначенням дослідників, громадянське суспільство не можуть творити об'єднання безправних індивідів або ієрархічні структури з асиметричним розподілом прав та обов'язків, тоді як вільні і рівні індивіди та створені ними добровільні асоціації, зорієнтовані на громадські справи, а також вільна преса як засіб комунікацій й самовираження є тими суб'єктами й інструментами іншого типу взаємодії, без яких громадянське суспільство не може скластися.

Коротко формулюючи відмінності громадянського суспільства від стосунків протилежного характеру, що також виникають у сучасних суспільствах для захисту інтересів корпоративізму та клієнтизму, можна зауважити, – пише А.Колодій, – що громадянському суспільству притаманні такі риси [2, с. 26]:

- Наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації, наслідком чого є формування громадської сфери і громадської думки.
- Організоване громадянське (публічне) життя вільних і рівних індивідів, чий права захищені конституцією та законами.
- Незалежні від держави добровільні асоціації, автономність яких є усвідомленою на індивідуальному і колективному рівнях.
- Орієнтована на громадські інтереси та публічну політичну діяльність, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри і співробітництва.

Отже, згідно з сучасними підходами, термін «громадянське суспільство» доцільно вживати для означення структурно визначеної, інституалізованої підсистеми суспільства із специфічними, тільки їй притаманними, незалежними від держави, добровільними формами громадської активності, культурними і навіть соціально-психологічними особли-

востями. Громадянське суспільство – це підструктура суспільного життя, в якій не тільки існує певна кількість (мережа) добровільних асоціацій, а й домінують громадянські цінності та спілкування на засадах довіри і солідарності.

Громадянське суспільство – це розвинута форма тих соціальних організацій, які були необхідними ступенями становлення людського суспільства взагалі. Насамперед, це рід, сім'я, громада. Саме в них вперше реалізується символ громадянськості, хоча реалізується по-різному [2, с. 77].

Як будь-яка жива система громадянське суспільство має свій специфічний механізм саморуху. Цей механізм має, у свою чергу, оригінальні рушійні сили, а саме: середній клас, який становить у розвинутих країнах до 70–80 % населення країни; добровільні об'єднання громадян, зорієнтовані на громадські справи; вільна преса як засіб комунікацій і самовираження [7]; молодь [5]; інтелігенція [9]; релігійні сили [5].

Таким чином, по-перше, громадянське суспільство як явище другої природи має діяльнісну основу, сутність якого полягає у творенні і відтворенні сутнісних сил особистості, зміст якого розглядається як система взаємоузгоджених процесів задоволення потреб людини, громади, населення на засадах раціональних форм обґрунтування поведінки суб'єкта історичної дії.

По-друге, евристична модель громадянського суспільства має елементи та структуру, що складається з двох інгредієнтів: суб'єктивного носія системи потреб – людини, з одного боку, а з іншого, – суб'єкт індивідуальний чи колективний, що має задовольнити цю систему потреб, для чого останній має певну сукупність інструментарію та технологій. По-третє, сукупність функцій громадянського суспільства у структурі соціального організму країни, є: демографічна, соціалізація/ресоціалізація, самоорганізація/самоуправління, морфогенетична та соціального контролю.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що провідними рисами громадянського суспільства є самоорганізація, самодостатність, морфологічна цілісність, функціональна сталість, здатність до самовідтворення, певний рівень саморегуляції, свободи, толерантності, світоглядного плюралізму та демократичності, що обумовлюються рівнем загально-революційного розвитку світової спільноти взагалі. Ці риси висвітлені, правда з різною глибиною, у чисельних публікаціях, присвячених проблематиці формування, функціонування та еволюції громадянського суспільства.

Література

1. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф.Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
2. Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А.Карася. – Львів: ЛНУ імені І.Франка, 1999. – 384 с.
3. Держава й громадські організації: від політики панування до політики соціального партнерства // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні. – К.: К.И.С., 2001. – С. 118-120.
4. Карась А. Дискурсивне розрізнення соціальних інтенцій на шляху до громадянського суспільства / А.Карась // Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – С. 64 – 78.
5. Кравчук А. Внесок Львівської Богословської Академії в підтримку демократизації та громадянського суспільства в Україні / А. Кравчук, М.Димид // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. – Львів: ЛНУ імені І.Франка, 1999. – С. 316-323.
6. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т.Парсонс. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
7. Потятиник Б. Масова комунікація в громадянському суспільстві // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / Б. Потятиник. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 1999. – С. 114-120.
8. Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матер. наук.-практ. конф. / За заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 423 с.

9. Фартушний А. Громадянське суспільство та пострадянські реалії / Фартушний А. // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 1999. – С. 77–84.
10. Філософський словник соціальних термінів. – Х.: Корвін, 2002. – 672 с.

Горпинич О.В. *Гражданское общество как сфера самовоспроизведения родовой жизни человека. В статье рассматривается проблема формирования гражданского общества как условия самопроизводства, самосознания и самосовершенствования сферы родовой жизни человека. Особое внимание уделяется онтологическому измерению проблемы. Предлагается анализ понятийно-категориального аппарата.*

Ключевые слова: гражданское общество, социальная жизнь, субъект жизнедеятельности, экономическая, политическая, духовно-культурная системы, информационная система.

Horpynych O.V. *Civil society as a sphere of self-reproduction. The article is devoted to the problem of civil society formation as the condition of human reproduction, consciousness and the development of the human generic system. Special emphasis is put onto ontological understanding of the problem. The detailed analysis of conceptual apparatus is given.*

Key words: civil society; social life; subject of vital activity; economical, political and spiritual-cultural system, information system.

УДК 316.613.4:331.101.32](477)

Сапелкіна О.В.,

канд. філос. наук, доцент кафедри соціології та
соціального управління АПСВ ФПУ

Соціальне самопочуття українського населення як міра гідної праці

У статті розглядається взаємозв'язок соціального самопочуття українського населення та можливості гідної праці в Україні: рівень соціального самопочуття населення залежить від можливості гідно працювати.

Ключові слова: соціальне самопочуття, гідна праця, задоволеність працею, життєвий рівень населення, розподіл доходів, матеріальний рівень сім'ї.

Гідна праця є основою гідного життя. Емпіричні показники життя населення України, динаміка яких відстежувалась Інститутом соціології НАН України протягом 1992–2009 рр., у цілому вказує на кризовий стан гідної праці в Україні [1, 2, 3].

Незважаючи на позитивну динаміку змін в економіці за останніх 10 років, інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС) населення України не досяг рівня позитивного значення, тенденції його зростання є дуже повільними (Табл. 1, Графік 1).

Таблиця 1

**Інтегральний індекс соціального самопочуття
(40 балів – середнє значення, умовний нуль)**

	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008
ІСС	34,6	34,8	34,8	37,3	36,8	38,3	39,4

Позитивним хіба що є те, що, починаючи з 1999–2000 рр., частка тих, які позитивно оцінюють своє життя, зростала і зменшувалася частина тих, хто був незадоволений своїм життям. Але ж частина тих, хто все ще має низький життєвий рівень, є дуже великою.

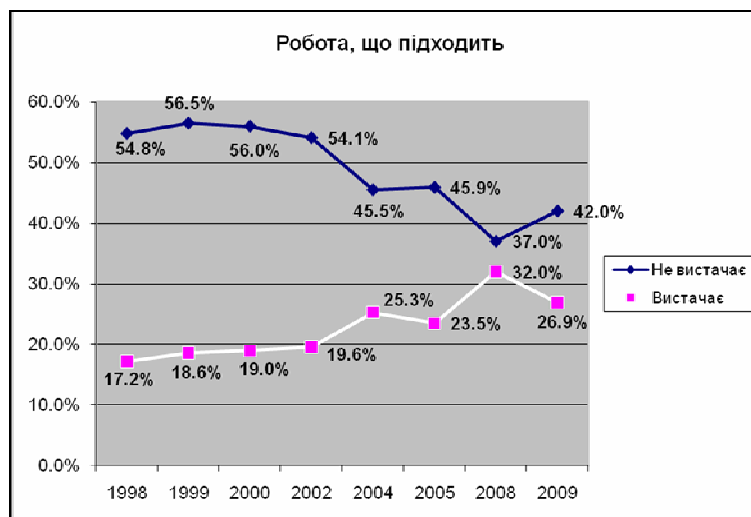
Графік 1

Насамперед це стосується можливості отримати саме ту роботу, до якої прагне людина. Наразі відстежується тенденція зменшення частки тих, кому не вистачає «роботи, що підходить», з 41,5 % у 1995 р. до 37% у 2008 р., але ця частка все ще більша за частку тих, кому вистачає «роботи, що підходить» (27, 6 % – 1999 р., 32% – 2008 р.). У 2009 р. ситуація погіршилася: «роботи, що підходить» вже не вистачає 42 % населення (Табл. 2, Графік 2), а це призводить до того, що знов починає збільшуватися розшарування українського суспільства щодо життєвого рівня.

Таблиця 2

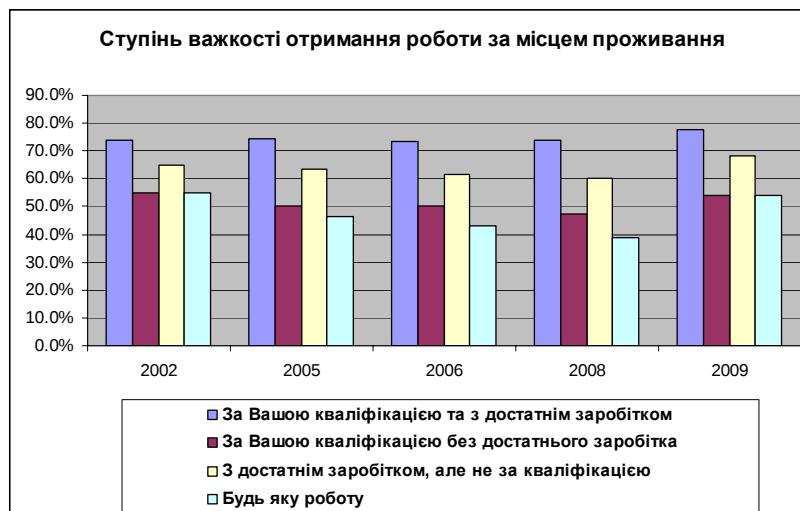
Розподіл відповідей на запитання: «Вам вистачає роботи, що підходить?»

	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2009
Не вистачає	56,5	56,0	54,1	45,5	45,9	43,0	37,0	42,0
Вистачає	18,6	19,0	19,6	25,3	23,5	26,4	32,0	26,9

Графік 2

У 2009 р. переважна більшість респондентів (77,6%) наголошує, що за місцем проживання важко знайти роботу, яка б відповідала їх кваліфікації та давала достатній заробіток. Ці цифри є більшими за показники 2002 р. і останніх восьми років (Графік 3).

Графік 3

Значною є частка українських громадян (15, 7 % 2008 р.), які хотіли б покинути терени України. Ті громадяни, хто хоча б раз вже виїжджав на роботу за кордон, причинами цього називають: низьку заробітну плату в Україні (55,9 %), необхідність поліпшення умов життя (50,5 %), вирішення господарських побутових проблем (36,7 %), неможливість отримати роботу вдома (26,1 %), невідповідний характер роботи чи умови праці (6,9 %). Так чи інакше, але значна більшість причин виїзду за кордон пов'язана з неможливістю отримати гідну працю в Україні.

Близько третини працюючого населення не має можливості працювати з повною віддачею. Протягом 10 років темпи позитивного зростання цього показника є дуже повільними (Табл. 3).

Таблиця 3

**Розподіл відповідей на запитання:
«Вам вистачає можливості працювати з повною віддачею?»**

	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2009
Не вистачає	43,0	45,5	38,0	30,2	32,2	30,1	27,2	29,8
Вистачає	23,9	23,0	28,0	33,5	34,3	35,1	39,3	35

Невтішні дані і щодо задоволеності своєю роботою у цілому. З 1992 р. спостерігається тенденція зменшення тих, хто незадоволений своєю роботою, але частка тих, хто є задоволеним, зменшується. Середній бал задоволеності своєю роботою змінився з 3,1 бала у 1992 р. до 4,3 у 2008 р. (Графік 4).

Графік 4

Невисоким є відсоток населення, яке вважає, що за останні роки є позитивні зрушення щодо гарантії зайнятості, забезпечення роботою. У 2008 р. 35,9% населення відзначили, що їх забезпечення роботою погіршилося, 55,4 % вказали на незмінність ситуації, і лише 8,3% заявили, що гарантії зайнятості й забезпечення роботою поліпшилися. Але криза значно погіршила навіть ці незначні позитивні показники.

З 1994 р. спостерігається стійка тенденція зменшення частки населення з найнижчим матеріальним рівнем (з 11,3% у 1994 р. до 2,7% у 2008 р. та 3,0% у 2009 р.). Проте середній бал матеріального становища сім'ї покращився з 1994 до 2008 р. лише на 0,8 бала (Табл. 4). У 2009 р. середні доходи мали 31,9% сімей респондентів, трохи нижче середніх – 39,0%, що разом становить переважну більшість населення. Але ж до категорії «злиденні» та «бідні» за рівнем доходу віднесли свої сім'ї 23,1% респондентів. 3,9% респондентів відповіли, що інколи жebraють чи голодують. 20,9% населення має середньодушовий дохід на кожного члена сім'ї фактично нижчий за прожитковий мінімум (на момент опитування – 607 грн.).

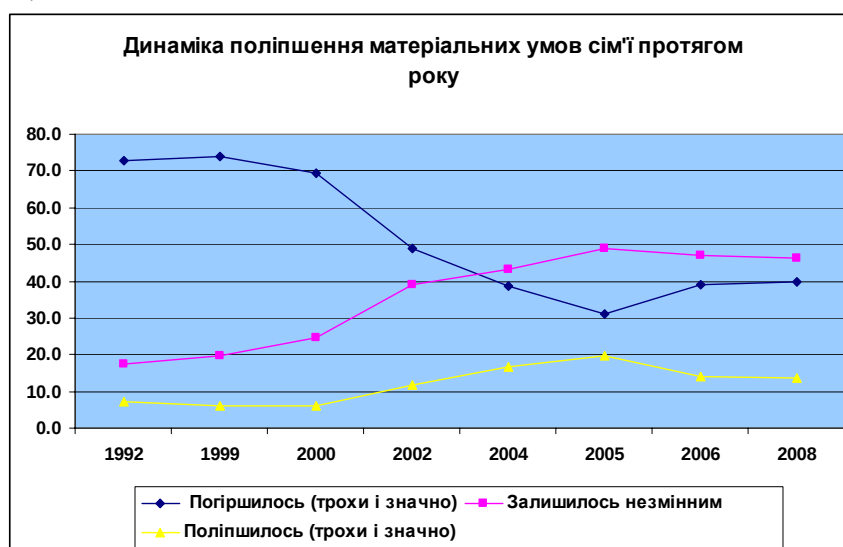
Таблиця 4

Середній бал матеріального рівня сім'ї

	1994	1995	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2006	2008
Середній бал	3,0	2,8	2,5	2,4	2,6	2,7	3,5	3,7	3,6	3,8

Наразі темпи поліпшення умов майже вдвічі менші, ніж у 1994 р. Починаючи з 2004 р., стабілізувалася на рівні більше 43% група населення, стан якої залишається незмінним, стабільним протягом року (Графік 5).

Такі самі тенденції спостерігаються щодо характеру змін медичного обслуговування. Поліпшення медичного обслуговування відчули протягом 2008 р. тільки 4,8% населення, в той час як погіршення торкнулося 33,4% населення. Частка тих, хто не відчуває жодних змін, становить 61,7%.

Графік 5

За останніх 5 років частка населення України, які сподівалися на поліпшення життя в цілому, не збільшилась. У 2009 р. ці показники погіршились (Табл. 5).

Слід відзначити, що ситуація складається таким чином, що майже половина працівників не бере жодної участі у прийнятті рішень щодо роботи свого підприємства (44,4%). Тобто майже половина працівників не має можливостей впливати на розподіл доходів, у створенні яких вони безпосередньо беруть участь. Неможливість значної частини населення мати гідну роботу з гідною оплатою праці, що є базовими індикаторами, призводить до неможливості задовольнити першочергові потреби значною кількістю працівників і членами їх родин. У 2009 р. 5,4% населення зазначають, що мали затримку з виплати зарплати від двох до шести місяців; ще 18,2% отримували зарплату з відставанням в один місяць.

Таблиця 5

Відповіді на запитання «Чого більше у Вас було за останніх п'ять років»

Чого більше у Вас було за останніх п'ять років – здійснених надій чи розчарувань відносно:	Більше було розчарувань	Важко відповісти, чого більше	Більше було здійснених надій
забезпечення матеріального становища	52,7%	28,8%	18,5%
працевлаштування і роботи	35,0%	39,7%	25,3%
зміцнення здоров'я	47,5%	33,6%	19%
освіти, оволодіння необхідними знаннями	20,5%	54,8%	24,7%

Найявні позитивні тенденції можливості забезпечення себе необхідними продуктами харчування спостерігалися до 2008 р. включно з незначним зниженням показників на початок 2009 р. Але ж майже третині населення (32,2% у 2008 р. і 32,4% у 2009 р.) не вистачало «можливості купувати найнеобхідніші продукти» (Табл. 6, Графік 6).

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання: «Чи маєте Ви можливість забезпечувати себе необхідними продуктами харчування»?

	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2009
Не вистачає	59,6	57,8	49,6	37,4	43,6	35,7	32,2	32,4
Вистачає	20,7	22,8	29,6	41,6	37,5	42,3	47,5	47,4

Графік 6

Населенню України значною мірою не вистачає державного захисту від зниження життєвого рівня. Однією із суттєвих причин цього є формальна участь держави в соціальному діалозі, невиконання своїх зобов'язань, які прописані в Генеральній угоді. З 1995 до 2006 р. частка тих, хто є задоволеним цією допомогою, зростає лише до 4,2% (Графік 7). Практично у населення не має підстав сподіватися на допомогу держави, якщо вона не змінить стратегію своєї діяльності щодо підвищення життєвого рівня населення. 55,7% населення вважає, що взагалі ніхто з державних, політичних, громадських структур їх не захищає.

Це призводить до того, що знов збільшується частина наших громадян, які вже не можуть терпіти тяжке матеріальне становище (27,3%–2008 р.). У 2008 р. 7,1 % втратили роботу, 15,9% опинились у великій матеріальній скруті, 14,5 % відчували свою безпорадність перед свавіллям влади, 20,6 % втратили соціальний оптимізм. У 2009 р. більше 80 % населення вказали, що бояться безробіття та зростання цін; 74,4 % – не виплати зарплат та пенсій; 59,4 % бояться зупинки підприємств, 43,7 % бояться голоду. У власному майбутньому впевнені лише 12,8 % населення (2008 р.).

Графік 7

Незважаючи на те, що половина населення відзначає наявність рівного, нормального стану свого життєвого настрою, сумарний індекс тривожності населення з 1992 до 2008 р. практично не має позитивних змін (Табл. 7). При цьому 40% населення відчуває підвищений, високий рівень тривожності чи гіпертривожність.

Таблиця 7

	1992	1996	1998	1999	2005	2006	2008
Індекс тривожності (сумарний). Шкала 20–80 балів	45,5	49,3	50,7	46,1	46,0	46,1	45,4

На фоні хоч і незначних, але позитивних тенденцій покращання самопочуття населення (до 2009 р.) вимальовується негативна тенденція ставлення населення до приватизації підприємств і роботи на власника.

Останніми роками до приватного підприємництва позитивно ставилася приблизно половина населення України, але ж і на початку 90-х років була така сама ситуація. У цілому середній бал відношення до приватного підприємництва не фіксує стійких позитивних тенденцій (Графік 8).

Графік 8

Слід зазначити, що переважна більшість населення у 2008 р. негативно сприймала передачу великих підприємств у приватну власність. Майже вдвічі зменшилася частка населення, яка сумнівалася або підтримувала передачу у приватну власність великих підприємств. Тим самим підтверджується негативна тенденція, яка відстежується з 1992 р. (Табл. 8, Графік 9).

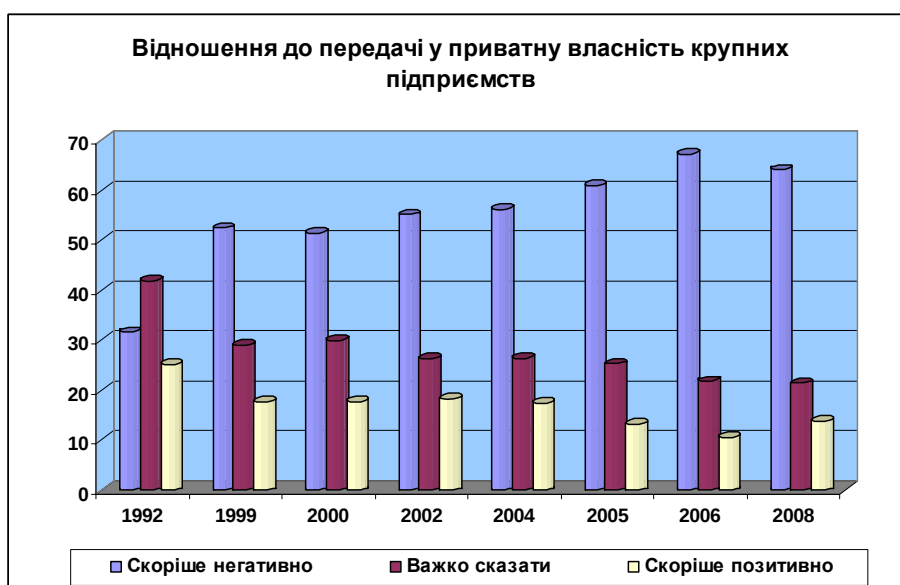

Таблиця 8

Розподіл відповідей на запитання: «Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність великих підприємств?»

	1992	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008
Скоріше негативно	31,6	52,4	51,4	55,1	56,1	60,9	67,2	64,1
Важко сказати	41,8	29,0	30,0	26,3	26,3	25,3	21,8	21,4
Скоріше позитивно	25,1	17,7	17,8	18,3	17,5	13,3	10,6	13,9

Аналогічна тенденція спостерігається і щодо передачі у приватну власність малих підприємств: порівняно з 1992 р. у 2008 р. підвищилася частка тих, хто ставиться негативно (13,6 %, 25 7% відповідно), і знизився відсоток тих, хто підтримує малу приватизацію (56,25, 44,6% відповідно) (Графік 10).

Графік 9

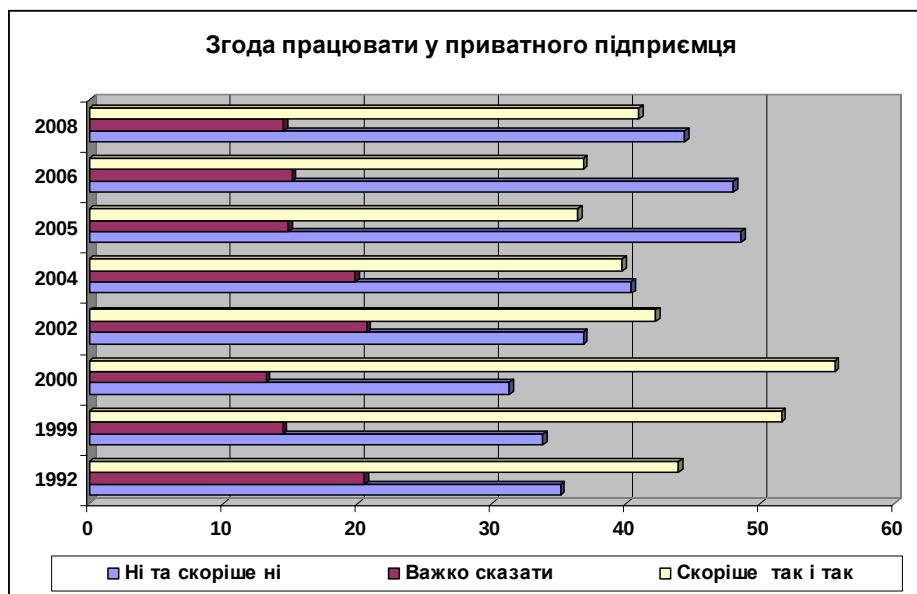
Графік 10

Таке ставлення громадян до приватизації має об'єктивні підстави: за роки незалежності (з 1992 р.) продано 120 тис. державних підприємств, внаслідок чого частка приватного сектора в структурі активів зросла більш як до 70%, а в окремих галузях, зокрема металургійній, хімічній, легкій промисловості – до 90%.

У той самий час держава виручила від продажу об'єктів за ці роки лише близько 50 млрд. грн., що еквівалентно місячному обороту товарів і послуг за рівнем ВВП 2009 р. Понесли втрати й працівники, кількість яких після приватизації скоротилася в промисловості з 8 до 3 млн. осіб, у сільському господарстві – з 5 до 3 млн.

Порівняно з 1992 р. скоротилася частка тих, хто згоден працювати у приватного підприємця. За роки появи приватних підприємств пройшла ейфорія та надія і з'явився більш реальний погляд на сутність приватної власності та її взаємовідносини з найманою працею (Графік 11).

Графік 11

Ця точка зору змінилася, як вказують результати всеукраїнських опитувань, завдяки тому, що значна частка працівників працює за умов, які не відповідають певним вимогам, не захищена від беззаконня підприємців та державних службовців, не отримує гідного рівня оплати за свою працю і, як результат, не може забезпечити гідне життя собі та своїй родині.

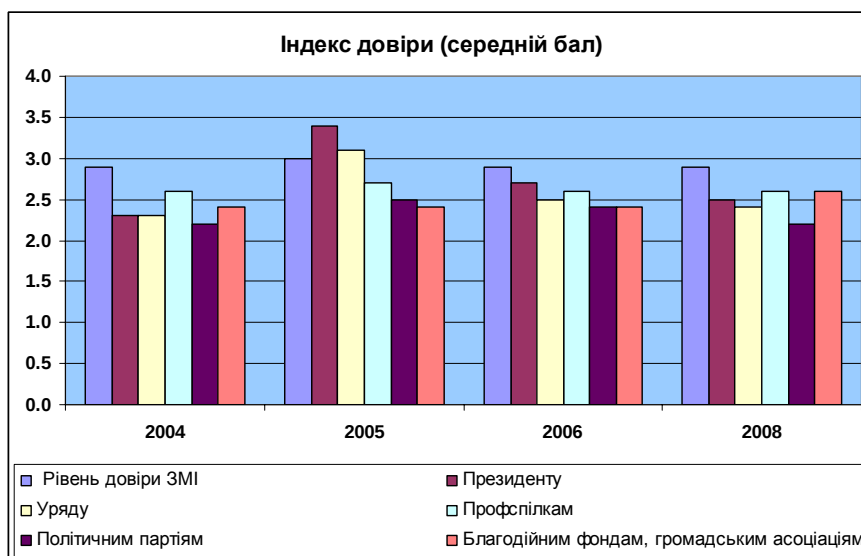
Важливим індикатором самопочуття населення є рівень довіри як до влади, так і до громадських організацій та ЗМІ. З 1994 до 2008 р. яскраво визначених позитивних тенденцій не простежується. Більш того, за зазначений час середній бал довіри підвищувався вище за середній рівень тільки у 2005 р. (Табл. 9, Графік 12).

Таблиця 9

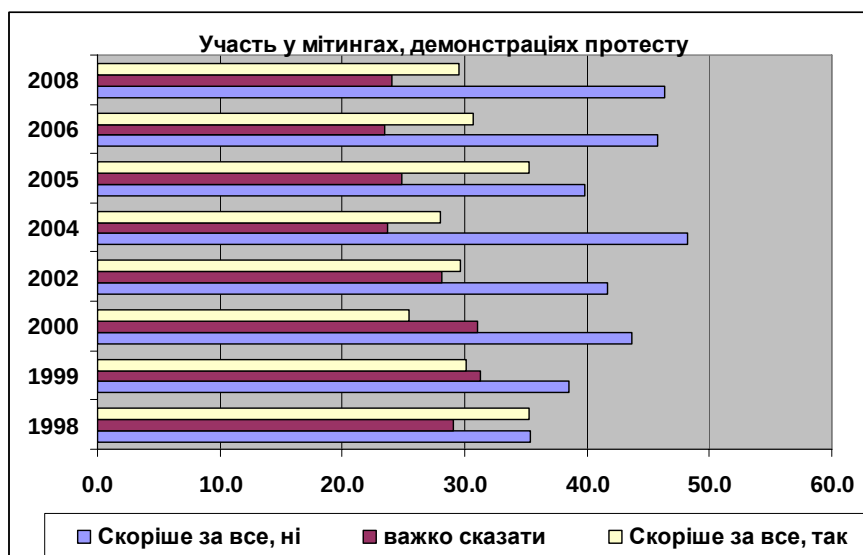
Середній бал довіри населення (шкала 1–5 балів)

	1994	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008
До ЗМІ	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,9	2,9
До Президента	2,3	2,2	2,7	2,2	2,3	3,4	2,7	2,5
До Уряду	2,3	2,1	2,4	2,2	2,3	3,1	2,5	2,4
До Профспілок	–	–	–	2,5	2,6	2,7	2,6	2,6
До політичних партій	–	2,1	2,1	2,1	2,2	2,5	2,4	2,2
До благодійних фондів, громадських асоціацій	–	–	–	–	2,4	2,4	2,4	2,6

Недовіра до влади та громадських організацій призводить до низького рівня громадянської та політичної активності населення (Графік 13).

Графік 12

Графік 13

У порівнянні з 1998 р. відстежується негативна тенденція (Графік 13) щодо готовності населення брати участь у демонстраціях протесту, мітингах, захищати свої права, у тому числі й право на гідну працю. За десятиріччя, хоча і незначною мірою, але знизилася і та частка громадян, які скоріше за все візьмуть участь в актах громадянської непокорності.

Позитивних тенденцій не відстежується і щодо участі громадян у громадських та політичних організаціях, що не тільки безпосередньо знижує можливості захисту ними своїх прав та свобод, а й зменшує можливості самих громадських організацій ефективно боротися за права трудової людини (Графік 14).

До цього слід додати, що у 2009 р. ситуація погіршилась через кризу, яка катастрофічно вплинула на 18,2% населення; 61,8% громадян зазнали впливу кризи досить відчутно. У цілому порівняно з радянським періодом поліпшилося життя лише 18% населення (Графік 15).

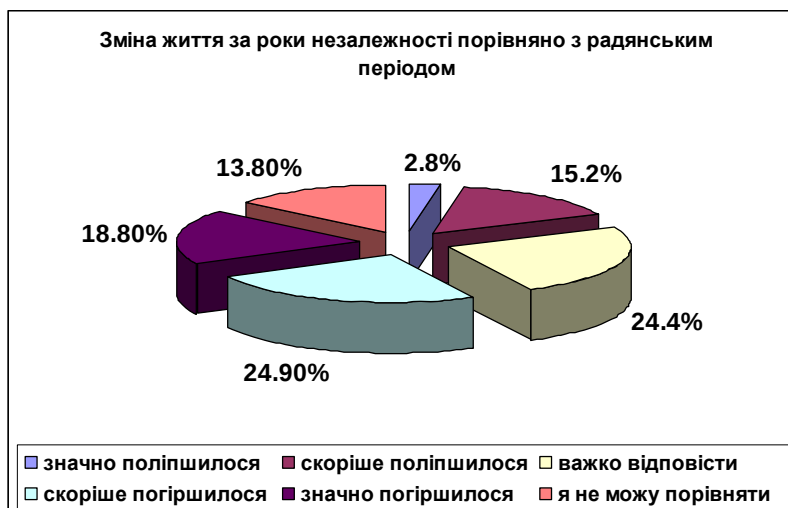
Результати емпіричних досліджень вказують на необхідність негайної розробки державної програми щодо поліпшення життєвого рівня українського народу і серед першочергових завдань є створення умов гідної праці, щоб кожна працездатна людина могла своєю працею забезпечувати собі та своїй родині гідний життєвий рівень. Така програма повинна бути спрямованою на реалізацію здібностей, знань, трудового потенціалу кожного громадянина

та забезпечення трудових, соціально-економічних прав і рівних можливостей участі в управлінні підприємствами безпосередньо або через свої професійні організації – профспілки.

Графік 14

Графік 15

Література

1. Головаха Є. Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н.Паніна. – К. 2008. – 85 с.
2. Українське суспільство 1992 – 2008. Соціологічний моніторинг / За ред. докт. екон. наук В. Ворони, докт. соціол. наук М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с.
3. Українське суспільство 1992 – 2009. Динаміка соціальних змін / За ред. докт. екон. наук В. Ворони, докт. соціол. наук М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – 560 с.

Сапелкіна Е.В. Социальное самочувствие украинского населения как мера достойного труда. В статье рассматривается взаимосвязь социального самочувствия украинского населения и возможностью достойно трудиться: уровень социального самочувствия населения зависит от возможности трудиться достойно.

Ключевые слова: социальное самочувствие, достойный труд, удовлетворенность трудом, жизненный уровень населения, распределение доходов, материальный уровень семьи.

Sapelkina O.V. Social well-being of the Ukrainian population as an opportunity for decent work. The article deals with the relationship of social well-being of the Ukrainian population and opportunities for decent work in Ukraine: the level of social well-being of the population depends on opportunities given by proper work.

Key words: social health, decent work, work satisfaction, standard of living of the population, income distribution, financial level of family.

Право України: теорія і практика

УДК 352/354:502](477-32)

Артеменко О.В.,

канд. юрид. наук, доцент кафедри адміністративного і фінансового права
Національного університету біоресурсів і природокористування України

Загальна характеристика управління природокористуванням у регіонах

У статті проаналізовано поняття державного управління природокористуванням. Обґрунтована необхідність державного управління природокористуванням і охороною навколишнього середовища, яку слід здійснювати шляхом взаємодії органів державної влади і органів місцевого самоврядування. Доводиться, що удосконалення законодавства щодо раціонального природокористування необхідно розпочати з регіонів.

Ключові слова: природокористування, державне управління, управління природокористуванням, управління природокористуванням у регіонах.

Сьогоднішнє суспільство прагне до стійкого розвитку, який повинен розглядатися не тільки з точки зору соціально-економічних показників, а й екологічного стану природокористування. Зважаючи на це державне управління природокористуванням і охороною навколишнього середовища необхідно здійснювати шляхом взаємодії органів державної влади і її суб'єктів, органів місцевого самоврядування, підприємців, суспільних об'єднань з поліпшення стану навколишнього природного середовища. Велику роль у цьому процесі відіграє людина, а саме – її права, обов'язки і діяльність. Тому органи державного управління повинні забезпечити належну реалізацію прав і свобод всім суб'єктам господарювання у суспільному житті.

Досліджуючи нормативно-правове регулювання природокористування необхідно зазначити, що головну роль у ньому відіграє поняття сутності державного управління. Багато праць учених-адміністративістів, а саме В.Б.Авер'янова, Г.В.Атаманчука, Ю.А.Ведернікова та ін., присвячено управлінню, зокрема його головному виду – державному управлінню. Управлінню у сфері охорони природних ресурсів присвячені праці таких вчених: С. Алексєєва, В. Андрейцева, О. Баб'яка, М. Бринчука, В. Власова, А. Воронцова, Б. Гаєвського, А. Гетьмана, М. Гладкова, В. Зуєва, В. Костицького, Н. Малишевої, В. Мунтяна, Ю. Шемшученка та ін.

Управління має місце в різних сферах діяльності людини, але цей процес багато в чому універсальний і має певні закономірності. Аналіз наукової літератури [1;2;3.] засвідчує, що різняться не тільки визначення феномену управління, а й методологічні підходи до цього процесу. Це досить досліджена тема в сучасній українській правовій науці.

Виділяють два основних види управління: державне управління, де суб'єктом виступає держава в особі відповідних структур, і суспільне управління, суб'єктом якого є недержавні

утворення. Провідну роль відіграє сьогодні державне управління, хоча, звісно, все помітнішою є роль недержавних утворень. Ндержавні утворення (наприклад, інститут місцевого самоврядування) беруть дедалі активнішу участь в управлінні не тільки суспільними, а й державними справами, у розв'язанні важливих політичних, культурних, соціальних проблем. Держава може наділяти їх певними повноваженнями державно-владного характеру.

В юридичній науці активно досліджуються питання визначення та співвідношення таких понять як «виконавча влада» та «державне управління», а також «орган державного управління», зокрема такими науковцями як Ю.П.Битяк, А.С.Васильєв, Є.Кубко та ін. [4;5;6]. Ми поділяємо точку зору тих учених, які критично ставляться до питання виокремлення державного управління з системи управління. Прихильники такої теорії пропонують використовувати термін «виконавча влада» замість «державне управління», що є результатом виникнення управлінських відносин виключно за участю органів виконавчої влади.

Поділяємо точку зору Є.Кубка, який доводить, що поняття «...державне управління» за сучасних умов слід розглядати як категорію значно ширшу за поняття «виконавча влада» або «державна виконавча діяльність». «...Поняття органу державного управління має важливе наукове значення і не є тотожним суб'єкту виконавчої влади. У сучасному розумінні адміністративного права та реального конституційно-правового регулювання діяльності державно-владних структур поняття «орган державного управління» необхідно розглядати насамперед як наукове поняття, характерне для всіх державних органів, які використовують державно-владні повноваження та здійснюють управління суспільством та його окремими підрозділами» [6, с. 3].

Загальна проблема щодо системи державної влади, на думку В. Скрипнюка, може бути сформульована так: «...коли окремі органи та інститути різних гілок державної влади діють як суб'єкти політики, а коли – як суб'єкти управління, мається на увазі «управління» у його найширшому значенні» [7, с. 18]. Варто усвідомлювати, що влада постійно балансує між політикою й адмініструванням.

Виходячи з наведеного вище аналізу «державного управління», необхідно визначити основні напрями діяльності органів державного управління у вирішенні завдань охорони довкілля і раціонального природокористування та надати їм належного нормативно-правового забезпечення. На нашу думку, метою управління в галузі природокористування є, по-перше, дотримання норм законодавства при реалізації своїх прав у даній галузі; по-друге, чітке та змістовне адміністративно-правове регулювання діяльності державних органів влади при реалізації повноважень влади, і, по-третє, контроль держави за раціональним використанням природних ресурсів, всіх суб'єктів господарювання.

Окремі науковці доводять, що об'єктом управлінських відносин є забезпечення (в кінцевому підсумку — створення) оптимальних організаційних умов спільної, комбінованої діяльності людей, спрямованої, як відомо, на досягнення певного загального результату. Це означає, що управління, управлінські відносини виникають там, де здійснюється будь-яка (виробнича, наукова, духовна та й сама управлінська) спільна праця. Таке розуміння об'єкту управлінських відносин дає змогу не лише визначити їх відносно самостійне та своєрідне місце в будь-якій системі суспільної праці, а й вказує на необхідність пошуку специфічних особливостей правової регламентації цих відносин [8].

Цілком погоджуючись з такою думкою, доцільно зазначити, що управління природокористування залежить від здатності органів державного управління організувати раціональне використання природних ресурсів суб'єктами господарювання. Адже не секрет якщо раціонально використовувати природні ресурси, їх вистачить надовше, особливо це стосується невідновлювальних природних ресурсів.

При тлумаченні терміна «державне управління» ми спираємося на те, що поняття «управління» по суті значно вужче за поняття «влада», тому що включає діяльність з прийняття, підготовки та виконання адміністративних рішень (тобто є організаційно-правовою категорією). У той самий час у сучасній науці поняття «влада» трактується як можливість і

реальна здатність особи (чи групи осіб) нав'язувати свою волю іншим людям за допомогою різноманітних, у тому числі адміністративних, способів і методів.

Характер державного управління в конкретний історичний час визначається характером, конституційними основами (принципами) розвитку держави. Так, спочатку склалася система суспільних відносин, які виникли у результаті охоронної діяльності держави, спрямованої на забезпечення громадського порядку, а також охорону особистих і майнових прав громадян. Для цього залучалися спеціальні органи державної виконавчої влади – поліція (у формі нагляду за законністю, попередження здійснення правопорушень) [9, с. 15].

Проаналізувавши загальні поняття державного управління, можемо дійти висновку, що управління природокористуванням – це діяльність державних органів влади, спрямована на забезпечення дотримання цінностей, процесів та правил поведінки людей з метою раціонального використання природних ресурсів.

Законом України від 25 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища» [10] передбачається мета, завдання, принципи та механізми забезпечення ефективного природокористування, охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки в Україні. Також законом регулюються екологічні правовідносини, закріплюються екологічні права громадян, а саме – права на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище (екологічну безпеку); на одержання повної, достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища і його вплив на здоров'я людей (екологічної інформації); на участь у проведенні громадської екологічної експертизи; на здійснення загального та спеціального використання природних ресурсів; на участь у розробці і здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального й комплексного використання природних ресурсів (екологічних заходів) та прав, які реалізуються на галузевому й міжгалузевому рівні; на одержання екологічної освіти, на об'єднання в громадські екологічні організації; на участь в обговоренні проектів законів та екологічно значущих проектів і рішень; на подання до суду позовів до фізичних і юридичних осіб про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Слід наголосити, що управління природокористуванням здійснюється також через певні прийняті законодавчі нормативно-правові акти, а саме: законодавство про навколишнє природне середовище представлено поряд із Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» [10] і деякими іншими законами України: «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» [11], «Про екологічну експертизу» [12], «Про охорону атмосферного повітря» [13], «Про поводження з радіоактивними відходами» [14], «Про тваринний світ» [15], «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» [16].

Враховуючи важливість державного управління природокористуванням і наявність труднощів перехідного періоду, об'єктивна оцінка реального стану та потенційних можливостей регіонів є основною для створення ефективного механізму цього управління.

На регіональному рівні управління природокористуванням проведення соціо-еколого-економічного аналізу стану регіону дозволяють зняти й інші, не менш важливі завдання, вирішення яких багато в чому визначають екологічну політику місцевих органів управління. Постійний дефіцит державного бюджету, кризовий стан економіки нашої країни сьогодні, а також пріоритетність фінансування з державного бюджету соціальних завдань у порівнянні з природоохоронними примушує регіони більшою мірою розраховувати на власні засоби при вирішенні задач по управлінню регіонального природокористування. Місцеві органи зобов'язані бути добре поінформовані про стан екосистеми свого регіону. Для цього необхідний всебічний аналіз, заснований на фактичних і розрахункових даних, виражених через систему показників, що дають комплексну оцінку стану конкретного регіону.

Державний контроль у регіонах щодо виконання управлінських рішень у сфері природоохоронної діяльності доцільно проводити у формі екологічної експертизи, яка може

встановити ступінь відповідності наміченої і реально здійснюваної економічної діяльності екологічним вимогам. Соціо-еколого-економічний аналіз стану регіонів з урахуванням конкретної ситуації багато в чому допоможе здійснити ефективне управління природоохороною діяльністю, створити нові еколого-економічні проекти.

Мета аналізу стану територіальної екосистеми полягає у:

- ❑ визначенні стану природного середовища (стані атмосфери, земельних і водних ресурсів, тваринного і рослинного світу);
- ❑ вдосконаленні контролю якості навколишнього середовища;
- ❑ виявленні причин і джерел забруднення навколишнього середовища;
- ❑ визначенні природно-екологічної можливості регіону по розміщенню нових господарських об'єктів;
- ❑ визначенні стану здоров'я населення з виявленням причин захворювань, пов'язаних з екологічним станом регіону;
- ❑ визначенні еколого-економічного збитку навколишньому середовищу від діяльності господарських об'єктів;
- ❑ порівнянні об'єму платежів за забруднення навколишнього середовища і об'ємів одержуваною на території прибули з грошовою оцінкою заподіюваного збитку від всіх видів господарської діяльності.

Вибір стратегії для досягнення поставленої мети на регіональному рівні управління дозволить правильно сформувати природоохоронну політику регіону, своєчасно спрямувати необхідні кошти з місцевих бюджетів на вирішення багатьох життєво важливих екологічних проблем по охороні, захисту і відновленню природного середовища і здоров'я населення регіону, проінформувати органи державної влади про необхідність їх участі при виникненні катастрофічних ситуацій, а також неухильно вимагати від виробників дотримання норм, пов'язаних з якісним станом навколишнього природного середовища.

Використовуючи загальноєвропейський досвід у рамках єдиної загальнодержавної політики природокористування і охорони навколишнього середовища доцільно надавати регіонам самостійно вибирати пріоритетні напрями, застосовувати відповідні у кожному конкретному випадку норми і стандарти, розроблені на державному рівні, вводити власні як доповнення до державних, проводити конкурси, відбирати найцікавіші і вигідніші еколого-економічні проекти і направляти їх потім на остаточне твердження до центру. Державний контроль за регіонами, що приймаються, управлінськими рішеннями природоохоронної діяльності доцільно проводити у формі екологічної експертизи, яка може встановити ступінь відповідності наміченої і реально здійснюваної економічної діяльності екологічним вимогам. Соціо-еколого-економічний аналіз стану регіонів багато в чому допоможе з урахуванням конкретної ситуації в регіоні здійснити ефективне управління природоохороною діяльністю, створити нові еколого-економічні проекти.

Література

1. Атаманчук Г.В. Сущность советского государственного управления / Г.В. Атаманчук. – М.: Юридическая литература, 1980. – 256с.
2. Ведерніков Ю.А. Світова класична думка про державу і право: навч. посіб. / Ведерніков Ю.А., Чурпіта В.В., Масний О.С. – К., 1999. – 402 с.
3. Джеймс М. Европейское право в области прав человека: практика и комментарии / М. Джеймс, Р. Кэй, Э.Бредни. – М.: Будапешт, 2007. – 640 с.
4. Битяк Ю.П. Адміністративне право України / Ю.П. Битяк, В.В. Зуй. – Х.: Право, – 2001. – 528 с.
5. Васильев А.С. Административное право: учеб. пособ. / А.С. Васильев. – Харьков: Основа, 2005. – 249 с.
6. Кубко Є. Про предмет адміністративного права / Є.Кубко // Право України. – 2000. – № 5. – С. 3–6.
7. Скрипнюк В. Вплив інститутів громадянського суспільства на становлення та розвиток демократичного політичного режиму / О. Скрипнюк // Право України. – 2001. – № 5. – С. 12–15.
8. Державне управління в Україні: навч. посіб. / За заг. ред. докт. юрид. наук, проф. В.Б. Авер'янова. – К., 1999. – 236 с.
9. Скуратівський В.А. Основи соціальної політики / В.А. Скуратівський, О.М. Палій. – К.: МАУП, 2002. – 200 с.

10. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – N 41. – Ст. 546.
11. Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру: Закон України від 08.06.2000 // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – N 40. – Ст. 337.
12. Про екологічну експертизу: Закон України від 09.02.1995 // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – N 8. – Ст. 54.
13. Про внесення змін до Закону України «Про охорону атмосферного повітря» Закон України від 21.06.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – N 48. – Ст. 252.
14. Про поводження з радіоактивними відходами: Закон України від 30.06.1995 // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – N 27. – Ст. 198.
15. Про тваринний світ: Закон України від 13.12.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – N 14. – Ст. 97.
16. Про зону надзвичайної екологічної ситуації: Закон України від 13.07.2000 // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – N 42. – Ст. 348.

Артеменко Е.В. Общая характеристика управления природопользованием в регионах. В статье проанализировано понятие государственного управления природопользованием. Обоснована необходимость государственного управления природопользованием и охраной окружающей среды, которую необходимо производить с помощью взаимодействия органов государственной власти и органов местного самоуправления. Доказывается, что усовершенствование законодательства по рациональному природопользованию необходимо начать с регионов.

Ключевые слова: природопользование, государственное управление, управление природопользованием, управление природопользованием в регионах.

Artemenko E. V. General description of nature management in regions. The conception of state management is analysed in the article. The necessity of such management and the environmental protection putting into practice by the state and the local governing bodies is proved. Improvement of legislation on rational nature management in regions is advisable to start.

Key words: nature management, state governing, nature management, nature management in regions.

УДК 342.951:338.48-44(477-22)

Вишне夫ська Ю.В.,

аспірантка кафедри адміністративного і фінансового права
Національного університету біоресурсів і природокористування України

До питання про адміністративно-правові заходи по забезпеченню туристичної діяльності у сфері сільського зеленого туризму в Україні

У статті аналізуються адміністративно-правові заходи по забезпеченню туристичної діяльності у сфері сільського зеленого туризму в Україні, визначені та класифіковані нормативно-правові акти зазначеної сфери, детально розглянутий проект Закону, а також запропоновані заходи для забезпечення розвитку сільського зеленого туризму.

Ключові слова: сільський зелений туризм, адміністративно-правові заходи, сфера туризму, аграрний туризм.

Сьогодні туризм є однією з найприбутковіших галузей економіки світового господарства, яка набуває активного розвитку на території України у вигляді сільського туризму. Такий вид туризму виконує функції оздоровлення та пізнання, даючи можливість міським жителям відпочити в місцевості на природі, відвідати місцеві пам'ятки, ознайомитися з побутом сучасних сільських мешканців та народними традиціями, які вони зберігають з давніх часів. Сільський туризм розвиває інфраструктуру села, забезпечує селян новими робочими місцями та сприяє надходженню коштів до державного та місцевого бюджетів.

Сільський туризм в Україні набуває поширення як у курортних регіонах, так і у більшості областей України. Є потреба поєднати наявні соціально-економічні передумови, ініціативу громадських організацій з далекоглядною політикою з боку держави щодо стимулювання розвитку відпочинку на селі.

Сільський туризм може ефективно розвиватися та функціонувати на таких територіях:

- національні парки і специфічні території, що охороняються;
- села;
- зони відпочинку і дачні зони;
- лісовий фонд; природні феномени;
- монастирі і священні місця;
- малі міста з характерною архітектурою, побутом, культурою;
- пам'ятки народної культури під відкритим небом.

Сільський туризм може бути надзвичайно важливим економічним фактором розвитку та стабільності для сільських регіонів, особливо тих, де неможливо розвивати сільське господарство або інші види діяльності, наприклад, у гірській місцевості Карпат та Криму.

Якщо узагальнити результати досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців (В.В. Полуди [1], П.М. Слободян [1], Т.А. Крупеніної [2], Ю.І. Яковенка [3], В.К. Федорченка [4, 5], В.А. Квартальнова [4], Т.А. Дьорової [5]), можна дійти висновку, що значення туризму полягає у тому, що зростають прибутки населеного пункту; підвищується роль послуг у місцевій економіці; збільшується зайнятість населення шляхом розвитку як туристичної інфраструктури, так і інших видів діяльності; покращується технічна й соціальна інфраструктура туристичних поселень і районів; активізується зовнішньоторговельний баланс країни; збільшуються доходи як індивідуальних учасників туристичного обслуговування, так і туристичних фірм, регіону тощо.

У зв'язку з цим особливого значення набуває створення умов та економіко-правових

засад для залучення широких верств населення до туристичної діяльності. Сьогодні, коли значна частина населення не може дозволити собі витрати на туризм і відпочинок, внутрішній туризм може розвиватися за підтримки з боку держави. Саме сільський туризм служить могутнім фактором економічного розвитку не тільки держави, а й населення, оскільки залучає капіталовкладення, сприяє розвитку регіонів.

На вирішення зазначених проблем останнім часом у формуванні державної політики почали з'являтися такі напрями як розвиток туристичної галузі.

Так, на забезпечення пріоритетності розвитку туризму в Україні спрямовано Указ Президента України від 21 лютого 2007 р. [6], яким 2008 рік оголошено Роком туризму і курортів в Україні й визначено конкретні завдання Кабінету Міністрів України, державним адміністраціям на місцях та Державному комітету телебачення та радіомовлення України щодо реалізації відповідних заходів. Принциповим моментом формування стратегії розвитку туризму в регіоні є питання офіційного визнання місця і ролі цієї галузі в економічній структурі конкретних регіонів, а відтак, і напрацювання відповідних регіональних комплексних цільових програм.

Також на розвиток сільського туризму прийнято кілька нормативно-правових актів: Указів Президента України від 10.08.1999 № 973/99 «Про основні напрями розвитку туризму в Україні до 2010 року», від 11.03.2009 № 207/2003 «Про деякі заходи щодо розвитку туристичної та культурно-рекреаційної сфери України» та згодом його було закріплено у Законі України від 15 травня 2003 р. «Про особисте селянське господарство», Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2002 № 583 «Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002–2010 роки».

Крім того, розвиток сільського зеленого туризму в Україні підтримується спеціальними європейськими програмами ТАСІС, Міжнародного фонду «Відродження», фонду «Євразія», Європейської федерації сільського зеленого туризму «Єврожітс» та ін.

Але слід констатувати, що у Верховній Раді України було зареєстровано законопроекти «Про сільський туризм» № 0920 від 25.06.2006 та «Про сільський зелений туризм» № 3467 від 12.04.2007. Проте, восени 2007 р. Верховна Рада України наступного скликання зняла їх з розгляду.

Сьогодні в Україні сільський туризм не має достатньої правової бази, оскільки він розглядається в Законі України «Про туризм» лише як вид туризму, поділяючи його на сільський та екологічний (зелений). Також у законі не міститься чіткого визначення особливостей сільського та екологічного (зеленого) туризму. Слід зазначити, що такі особливості не вказані і в інших законах України, в тому числі у Законі України від 15 травня 2003 р. «Про особисте селянське господарство» [7]. У цьому Законі сільський туризм розглядається як непідприємницька діяльність і створюється фізичною особою або кількома особами, які перебувають у сімейних або родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства. На підтримку сільського туризму Кабінетом Міністрів України схвалено План заходів щодо державної політики на 2006–2010 рр. у сфері розвитку економіки, інфраструктури, формування кадрового потенціалу. Також Постановою Верховної Ради України схвалені Рекомендації про залучення сільської молоді до створення системи відпочинку на базі особистих підсобних господарств.

Разом із тим, у прийнятті 19 вересня 2007 р. Кабінетом Міністрів України Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 р. [8], на жаль, не передбачається жодних заходів щодо розвитку сільського зеленого туризму.

Для усунення наявних нормативно-правових прогалин у цій сфері та забезпечення пріоритетності розвитку сільського зеленого туризму доцільно прийняти окремий Закон прямої дії «Про сільський зелений туризм», проект якого розроблено за ініціативою Спільки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні та Інституту сільського розвитку і подано на розгляд до Верховної Ради. Такий підхід зумовлений тим, що туристична діяльність у сфері сільського зеленого туризму відрізняється від туристичної діяльності в

цілому тим, що суб'єктами надання туристичних послуг є не професіонали, а господарі селянських особистих, підсобних та фермерських господарств, які спираються на наявні місцеві ресурси. Положення цього Закону мають визначати загальні правові, організаційні та соціально-економічні засади реалізації державної політики України у цій сфері, сприятимуть заохоченню сільського населення до розвитку приватної ініціативи, до забезпечення самозайнятості та підвищення рівня і якості життя на селі. Забезпечити належний рівень національного стандарту послуг у сфері сільського зеленого туризму має підготовлений Державною службою курортів і туризму проект нормативного акта «Послуги туристичні. Туризм сільський зелений. Основні вимоги», який відповідає чинним стандартам європейського зразка.

Вказаний законопроект спрямований на стимулювання і заохочення сільського населення до самозайнятості та розвитку підприємницької ініціативи. Хоча законопроект потребує ще значних доопрацювань, його прийняття сприятиме відродженню та розвитку села, зростанню зайнятості сільського населення, відповідатиме вимогам реалізації державної політики в галузі туризму.

Доцільно також наголосити, що з метою стимулювання і заохочення особистих селянських господарств до агротуристичної діяльності та розвитку підприємницької ініціативи Мінагрополітики розробило проект Закону України «Про аграрний туризм та агротуристичну діяльність» [9].

Як засвідчує всебічний аналіз підготовленого законопроекту «Про аграрний туризм та агротуристичну діяльність» [9], його розробники не врахували міжнародних традицій сільського туризму та його реальної практики в Україні. Зокрема, як вказує європейський досвід, нормативно-законодавче та організаційне забезпечення у сільському туризмі регулюється двома державними відомствами – органами управління туристичної галузі та агропромислового сектора. При цьому загальні правила функціонування встановлюються туристичним відомством, а конкретні механізми діяльності – аграрним відомством. Зокрема, автори законопроекту використали термінологію (агротуризм, агротуристичне господарство), що використовується у практиці сільського туризму Польщі, але не проаналізували всебічно механізми правового і організаційного його функціонування у цій країні. У Польщі допуск агроосель на ринок здійснюється туристичним відомством при умові виконання квартиродавцями мінімальних вимог, які встановлені відповідними стандартами. Служби аграрного відомства цієї країни відповідають за питання навчання та консультування власників осель, здійснення кредитної політики. У Польщі, як і у Європейському Союзі в цілому, немає визначених юридичних норм і категорій, які відносяться до агротуристичних послуг. Однак організації, які об'єднують послугодавців, наприклад, Польська федерація сільського туризму «Гостинні господарства», впроваджує власні пакети категоризації та видають господарствам відповідний знак якості у сфері сільського туризму.

У пропонованому законопроекті, на жаль, не передбачено співпрацю з туристичним відомством та суб'єктами туристичної діяльності. Саме ця співпраця є стрижневою у законопроекті «Про сільський туризм», що опирався на два базових закони «Про туризм» і «Про особисте селянське господарство».

Разом із тим слід зазначити, що запропонований законопроект, охоплюючи лише окремий аспект сільського туризму – агротуристичний, може бути важливим доповненням до підготовленого раніше законопроекту «Про сільський туризм».

Для того, щоб сільський зелений туризм в Україні набув поширення і став вагомим економічним внеском для родини кожного сільського господаря, необхідна тісна співпраця органів місцевого самоврядування, громадських організацій і сільських господарів. Для цього в Україні необхідно створити сприятливе для сільського населення прозоре та дієве нормативно-правове поле, а також механізми контролю за виконанням чинних законів.

Відповідно до законодавства України регулювання в галузі туризму здійснюється Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, центральним органом виконавчої влади у сфері туризму, Верховною Радою Автономної Республіки Крим та Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями, органами місцевого

самоврядування, а також іншими органами у межах їх компетенції.

Чинні законодавчі акти, якими регулюється діяльність сільського зеленого туризму, на нашу думку, можна поділити на три групи:

- загальні;
- спеціальні;
- внутрішні.

До загальних слід віднести Конституцію України, Цивільний та Господарський кодекси України; закони України, що мають широкий предмет регулювання та охоплюють як туристичні, так і інші суспільні відносини.

До спеціальних – закони та Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів, Житловий кодекс України, відомчі нормативні акти, якими регулюється діяльність у сфері сільського туризму.

До внутрішніх – нормативні акти, до яких належать статут та положення осередку зеленого туризму обласної чи всеукраїнської спілки.

Перелік нормативних актів, що використовуються при здійсненні діяльності з сільського зеленого туризму, може збільшуватись залежно від майна, яке знаходиться у власності осіб та використовується в туризмі, від видів наданих послуг господарем агроосель тощо.

Також сьогодні гостро постає питання про те, чи можна вважати сільський зелений туризм повноцінною туристичною діяльністю. Очевидно, що сільський зелений туризм, навіть, якщо його і вважати складовою туристичної галузі, є лише вторинною, похідною від професійної туристичної діяльності, ланкою. Саме на такому допоміжному характері сільського зеленого туризму прямо наголошується в Основних напрямках розвитку туризму в Україні до 2010 р., що схвалені Указом Президента України від 10 серпня 1999 р. № 973/99 [10]. Визначаючи чинники, що становлять основу державної політики у сфері туризму, вказаний Указ передбачає «...залучення приватного сектора, особливості у сільській місцевості, до рекреаційно-туристичного підприємництва та підсобної діяльності у сфері туризму». Іншими словами, з аналізу наведеного положення можна зробити висновок про законодавчо закріплену доцільність розмежування сільського зеленого туризму з підприємницькою діяльністю у туристичній сфері. Згодом такий підхід до сільського зеленого туризму, але уже в більшій імперативній формі, було закріплено в Законі «Про особисті селянські господарства», який надання послуг з сільського зеленого туризму відніс до предмета діяльності особистих селянських господарств та одночасно встановив, що діяльність, пов'язана з веденням особистих селянських господарств, не відноситься до підприємницької. Це положення Закону не позбавляє членів особистих селянських господарств права на зайняття підприємницькою діяльністю, проте воно включає їх обов'язок набувати статусу суб'єкта підприємництва для здійснення тих видів діяльності, що входять до предмета діяльності особистих селянських господарств та для надання послуг із сільського зеленого туризму. Проте законодавець створив правову колізію, віднісши послуги з сільського зеленого туризму до підприємницької діяльності в Законі України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність». Автори зуміли врахувати особливості цих двох законів України, передбачивши критерії, відповідно до яких можна визначити, чи належить сільський зелений туризм до підприємницької діяльності, чи ні. У деяких країнах у ролі критеріїв для відмежування сільського зеленого туризму від підприємницької діяльності служить обсяг надаваних послуг та / або сукупний розмір річного прибутку, що отримується відповідно до результатів діяльності в сфері сільського зеленого туризму. Перший критерій значною мірою залежить від тривалості сезонної активності сільського зеленого туризму в тому чи іншому регіоні, привабливості самого регіону та, відповідно, рівня «заповнюваності», а також від ціни цих послуг. Другий є більш об'єктивним, оскільки дозволяє застосовувати рівний вимір, підхід до широкого кола сільських господарів незалежно від регіональних особливостей та вартості послуг.

Тож, діяльність з надання послуг у сфері сільського зеленого туризму не відноситься до підприємницької діяльності за умови, якщо сукупний річний прибуток від діяльності у сфері сільського зеленого туризму не перевищує річний розмір прожиткового мінімуму у

розрахунку на сільського господаря та на кожного члена родини, які постійно проживають з ним. У іншому випадку надання послуг сільського зеленого туризму має здійснюватися на засадах підприємництва.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що для забезпечення пріоритетності розвитку сільського зеленого туризму в Україні і наближення його до стандартів ЄС вбачається доцільним:

- ❑ упорядкувати нормативно-правову базу прийняттям Верховною Радою Закону прямої дії «Про сільський зелений туризм»;
- ❑ розробити регіональні програми розвитку сільського зеленого туризму з інтеграцією їх до Програми розвитку сільського зеленого туризму в Україні, яку має затвердити Уряд держави;
- ❑ визначити методологію розроблення та впровадження моніторингу досягнення цільових показників зазначених програм на регіональному та загальнодержавному рівнях;
- ❑ завершити реформування системи державної статистики, провести її технічне переоснащення, зокрема, для забезпечення формування електронних систем моніторингу регіональних та державної програм розвитку сільського зеленого туризму;
- ❑ створити інфраструктури державної фінансово-кредитної підтримки розвитку сільського зеленого туризму.

Література

1. Туризм на порозі XXI століття: освіта, культура, екологія: Матер. міжнар. наук-практич. конф., 18–20 жовтня 1999 р., м. Київ. – К.: КУТЕП, 1999. – 268 с.
2. Крупенина Т. Социальные проблемы индустрии туризма / Т. Крупенина // Управ. персоналом. — 2001. — № 5. — С. 38-43.
3. Яковенко Ю. Соціологічний вимір туризму: туризм на порозі XXI ст. / Ю. Яковенко // Освіта, культура, екологія: зб. наук. ст. – К., 1999. – С. 54-58.
4. Квартальнов В.А. Туризм социальный: история и современность: учеб. пособ. / В.А. Квартальнов, В.К. Федорченко. – К.: Вища шк., 1989. – 342 с.
5. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: навч. посіб / В.К.Федорченко, Т.А. Дьорова. / Перед. В.А. Смоля. – К.: Вища шк., 2002. – 195 с.
6. Указ Президента України від 21.02.2007 № 136/2007 «Про заходи щодо розвитку туризму і курортів в Україні» // Урядовий кур'єр. – 2007. – 27 лют.
7. Закон України від 15 травня 2003 р. № 742 – VI «Про особисте селянське господарство» // Офіційний вісник України. – 2003. – № 23. – Ст. 1014.
8. Постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 № 1158 «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року».
9. Проект Закону України «Про аграрний туризм та агротуристичну діяльність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ruraltourism.com.ua/?a=viewmaterial&id=9>
10. Указ Президента України від 10 серпня 1999 р. № 973/99 «Про основні напрями розвитку туризму в Україні до 2010 р.» // Урядовий кур'єр – 1999. – 29 верес.

Вишневская Ю.В. К вопросу об административно-правовых мерах по обеспечению туристической деятельности в сфере сельского зеленого туризма в Украине. В статье анализируются административно-правовые меры по обеспечению туристической деятельности в сфере сельского зеленого туризма в Украине, определенные и классифицированные нормативно-правовые акты указанной сферы, детально рассмотрен проект Закона, а также предложены меры для обеспечения развития сельского зеленого туризма.

Ключевые слова: сільський зелений туризм, административно-правовые меры, сфера туризма, аграрный туризм.

Vyshnevskaya U.V. Issues of administrative legal measures on tourist activity providing in the sphere of rural green tourism in Ukraine. The administrative measures on tourist activity providing in the sphere of rural green tourism in Ukraine are analysed in the article. The normative-legal acts in this sphere are classified. The draft of the law is reviewed in details. The measures on green tourism activity providing are suggested.

Key words: rural green tourism, administrative legal measures, the sphere of tourism, agricultural tourism.

УДК 341.241(469.411):061.1ЄС

Власов А.О.,

ст. викладач кафедри адміністративного,
фінансового та господарського права АПСВ ФПУ

Лісабонський договір – новий крок розвитку Європейського Союзу

У статті аналізуються положення Лісабонського договору, який покликаний замінити собою Конституцію Європейського Союзу, що не змогла набрати чинності. Розглядається історія прийняття цього документа, а також проблеми, які мали місце на цьому шляху. Особлива увага приділяється питанням подальшого розвитку Європейського Союзу на основі змін, внесених до правового поля ЄС Лісабонським договором, а також їх значення для процесу інтеграції України до Європейського Союзу.

Ключові слова: Європейський Союз, Лісабонський договір, конституціоналізм, конституція, ратифікація, правова система, інтеграція, принципи.

1 грудня 2009 р. набрав чинності Лісабонський договір, положеннями якого визначається напрям розвитку Євросоюзу на найближчих 15–20 років. Офіційно договір має назву: Лісабонський договір про внесення змін у Договір про Європейський Союз та Договір про створення Європейського Співтовариства (англ. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community). Цей договір був підписаний 13 грудня 2007 р. на самміті Європейського Союзу у монастирі ієронімітів у Лісабоні. Основною його метою була – заміна Конституції Євросоюзу, яка хоча й була підписана, але через незгоду Франції та Нідерландів, висловлену на референдумах у цих країнах, так і не набрала чинності, а також внесення змін до діючих угод Євросоюзу в контексті реформування системи управління ЄС.

Зважаючи на те, що з моменту набрання чинності Лісабонським договором пройшло дуже мало часу, актуальність наукових досліджень цього Договору є вкрай високою. Серед українських правознавців, політологів, економістів набрання його чинності викликало неабиякий інтерес. Проте, сьогодні переважають публіцистичні огляди Договору, що є недостатнім для української науки. Серед українських науковців, які займаються дослідженням правової системи ЄС, можна виділити таких вчених як В.Ф. Опришко, А.В. Омельченко, А. С. Фастовець, С. Шевчук, В.І. Муравйов, В.Г. Буткевич, П. Свобода, І. Грицак. Також для української науки є доступними праці провідних російських науковців: Л.Н. Ентіна, Б.Н. Топорніна, С. Ю. Кашкіна та ін. Особливо важливим є питання подальшого розвитку Європейського Союзу на базі тих змін, які вводяться у правопорядок ЄС цим Договором. Прогнозування конституційних процесів у Європейському Союзі дозволить Україні проводити конструктивну й виважену внутрішню і зовнішню політику при виконанні завдання з інтеграції України до ЄС. На означених вище питаннях ми і зосередимось у цій статті. Крім того, для правильного розуміння конституційного процесу в Євросоюзі, виваженого аналізу політичних і правових проблем на цьому шляху, необхідним є ретроспективний аналіз процесу ратифікації Лісабонського договору та політичних подій і офіційних заяв, які його супроводжували.

Після підписання Лісабонського договору почався складний процес його ратифікації, який тривав два роки. Коли навесні 2008 р. в Ірландії референдум щодо його ратифікації дав негативний результат, у Євросоюзі почалися розмови про те, що цей договір може повторити долю Конституції ЄС, яка була провалена на референдумах у Франції і Нідерландах. Після Ірландського референдуму відразу ж кілька країн заявили, що вони почнуть процедуру ратифікації Лісабонського договору лише після того, як його ратифікує Ірландія. Великими

дипломатичними зусиллями Євросоюзу вдалося все ж таки продовжити процес ратифікації. Перемогою європейської дипломатії виявився повторний референдум 2 жовтня 2009 р. в Ірландії, який приніс довгоочікуваний позитивний результат. «За» проголосували 67,1%, «проти» – 32,9% [1]. На позитивне рішення вплинуло те, що Європейський Союз гарантував Ірландії збереження суверенітету в певних сферах (нейтралітет, оподаткування, соціально-етичні норми), а також активна участь Євросоюзу у подолання наслідків глобальної економічної кризи. Слід відзначити, що економічна криза продемонструвала багатьом країнам, які раніше вважали себе самодостатніми і не бажали посилення ролі Євросоюзу, те що їм вкрай потрібна допомога і підтримка з боку ЄС.

Останньою перешкодою набрання чинності Лісабонського договору виявилась позиція Чехії, яка не бажала його ратифікувати, зважаючи на свої внутрішньополітичні проблеми. Справа в тому, що в цій країні існує так звана проблема судетських німців, які були депортовані із цієї області Чехії після Другої світової війни, згідно з так званим декретом Бекеша. Відповідно до постанов 1946 р. чехословацького уряду на чолі з Едвардом Бекешем з країни були депортовані німці та угорці на тій підставі, що під час Другої світової війни вони співпрацювали з німецькими окупантами. Їх майно конфіскували. Теоретично вони самі, а переважно їхні нащадки, могли б, зважаючи на Хартію про фундаментальні права Євросоюзу, яка юридично пов'язана із Лісабонським договором, вчинити позови до Чеської республіки про відновлення своїх майнових прав. 29 вересня група депутатів верхньої палати Чеського парламенту звернулася до Конституційного суду Чехії з поданням про новий перегляд конституційності Лісабонського договору [2]. Після кількох місяців безплідних дипломатичних переговорів керівництво Євросоюзу погодилося піти на зустріч Чеській республіці. 29–30 жовтня 2009 р. на самміті ЄС країни погодилися із вимогами Чехії надати їй можливість не виконувати Хартію про фундаментальні права у відповідній частині, що виключало можливість вчинення подібних позовів [3]. Після цього 3 листопада 2009 р. Конституційний суд Чехії визнав Лісабонський договір таким, що відповідає Конституції Чехії [4], що дало можливість президенту Чехії Вацлаву Клаусу підписати Договір. Крім Чехії ще кілька країн отримали поступки від Євросоюзу. Так, Великобританія отримала згоду на те, що європейські суди не вважатимуться судами вищої інстанції перед британськими судами, а Польща отримала запевнення у тому, що її не змушуватимуть визнавати одностатеві шлюби [5].

Концептуальним положенням Лісабонського договору [6] є те, що Європейський Союз набуває власної правосуб'єктності. Це означає, що ЄС може від свого імені укладати міжнародні договори у всіх сферах своєї компетенції у таких випадках, якщо:

- це передбачено статутними договорами ЄС;
- цього вимагає досягнення цілей, визначених у договорах;
- цього вимагає юридично обов'язкові документи ЄС;
- цей договір може вплинути на загальні правила або змінити їх.

Держави-члени мають право укладати будь-який міжнародний договір при умові, що він не суперечить угодам, підписаним ЄС або не відноситься до сфери компетенції Євросоюзу.

Лісабонський договір змінює цінності та цілі Євросоюзу. Ті принципи, які раніше розглядалися як декларативні: захист громадян ЄС по всьому світу, економічна соціальна і територіальна єдність, культурне різноманіття тощо, – поряд із соціальними цілями, стають основними задачами політики ЄС. Завданням ЄС також стає досягнення цілей: повна зайнятість, соціальний прогрес, високий рівень захисту навколишнього середовища, боротьба проти дискримінації, соціальна справедливість, захист прав дітей тощо.

У системі управління ЄС відбулися значні інституціональні зміни. Насамперед вони пов'язані з введенням посади Президента Європейської Ради. Він обиратиметься на 2,5 року. Цей пункт Договору вносить зміни до ст. 201b Римського договору [7], на підставі якого раніше діяв інститут головування в Євросоюзі. Таке головування здійснювалося країнами-членами Євросоюзу протягом шести місяців у порядку ротації. Введення інституту Президента Європейської Ради передбачає його обрання серед кількох кандидатів з метою адміністрування діяльності Ради, а також можливого представництва Євросоюзу на між-

народній арені у межах своїх повноважень з питань Спільної зовнішньої політики і політики безпеки. 19 листопада 2009 р., під час неформального саміту ЄС в Брюсселі на цю посаду був призначений прем'єр-міністр Бельгії Херман Ван Ромпей [8].

Ще одним нововведенням є заснування посади Верховного представника ЄС із зовнішньої політики і політики безпеки. Його призначатиме кваліфікованою більшістю голосів Європейська Рада за погодженням з головою Єврокомісії. Верховний представник здійснюватиме спільну зовнішню політику і політику безпеки шляхом внесення пропозицій та реалізації вже досягнутих домовленостей. Верховний представник очолюватиме Раду із зовнішніх зносин і одночасно займати посаду заступника голови Комісії, до компетенції якого входять зовнішні зв'язки ЄС із світом.

Значні інституціональні зміни відбулися і в Європарламенті. По-перше, Європарламент отримує більшу повноту влади й на підставі зміни ст.9а [9] Договору про Євросоюз практично прирівнюється у своїх повноваженнях до Ради при вирішенні питань бюджету та економіки. По-друге, Європарламент отримує більшу автономію від країн-учасниць і самостійно обирає Голову Європарламенту, а не погоджує кандидатуру, яку запропонували країни, як це було раніше. З 2014 р., після встановленого перехідного періоду, кількість депутатів Європарламенту буде обмежена 750 депутатами плюс Голова Європарламенту. Кількість депутатських місць розподілятиметься за принципом «пропорційності, що знижується», яким передбачається мінімум шість і максимум 96 депутатів від кожної країни ЄС.

Інституціональні зміни в Раді Європейського Союзу стосуються насамперед нової системи голосування. Починаючи з 1 листопада 2014 р. кваліфікованою більшістю вважаються голоси як мінімум 55% членів Ради (15 країн-учасниць), які представляють як мінімум 65% населення Євросоюзу. Причому, визначається, що чотири країни стають «блокуючою меншістю» при голосуванні. У проведенні реформ у Раді ЄС передбачено два перехідних періоди: перший – до 1 листопада 2014 р., і другий – з 1 листопада 2014 р. до 31 березня 2017 р. включно. До 1 листопада 2014 р. при голосуванні застосовуватиметься діюча система, запроваджена відповідно Ницького договору [10], згідно з якою принципу кваліфікованої більшості відповідає три умови: 73,9%, або 255 голосів членів Ради (з 345), які представляють одночасно більшість країн-членів (14 з 27), а також 62% населення ЄС.

Протягом другого перехідного періоду члени Ради матимуть можливість застосовувати Ницьку систему голосування щодо голосування з багатьох питань, вирішуючи питання такого застосування в кожному окремому випадку. Слід зазначити, що визначення перехідних періодів відбулося під тиском Польщі та Великобританії, оскільки ця система давала їм значно більше переваг при голосуванні, ніж принципи, закладені у Лісабонському договорі.

Головування в Раді ЄС здійснюватиметься групою у складі трьох країн протягом 18 місяців у порядку ротації, причому буде враховуватися і географічна збалансованість представлених країн ЄС.

Лісабонський договір передбачає зміни і у Єврокомісії. Передусім, слід зазначити, що за цим органом офіційно закріплюється назва «Європейська комісія», яка раніше у договорах зазначалася як «Комісія Європейських співтовариств». Нинішній склад Комісії, призначений у 2009 р., діятиме без змін до 2014 р., продовжуючи застосовувати принцип: від кожної країни по одному члену Єврокомісії, враховуючи Верховного представника із зовнішньої політики та безпеки. Але з листопада 2014 р. Комісія складатиметься з кількості представників, яка відповідає 2/3 кількості країн-учасниць, у тому випадку, якщо Європейська Рада одноголосно не прийме іншого рішення. Таким чином, Комісія складатиметься з 18 представників від 27 країн. Члени Комісії обиратимуться на основі системи рівної ротації між державами-членами. Голова Комісії обиратиметься більшістю голосів у Європарламенті за поданням Європейської Ради. Після цього Рада ЄС, за поданням обраного Голови, має погодити список країн-членів Комісії. Безпосередньо члени Єврокомісії призначаються шляхом голосування за принципом кваліфікованої більшості в Європейській Раді.

Згідно із Лісабонським договором, Суд ЄС складатиметься з Європейського суду, суду першої інстанції і спеціалізованих судів. Від кожної держави в них буде представлений один суддя. В Суді ЄС також будуть представлені 11 генеральних адвокатів. Судді та адвокати

обираються з кола відомих правників із бездоганною репутацією та значним досвідом суддівської роботи та призначаються за одноставною згодою урядів держав-учасниць, після консультацій із спеціальним комітетом терміном на шість років.

Суспільна демократія стає однією з основ функціонування Євросоюзу. Головною новацією у цій сфері є впровадження до правопорядку ЄС інституту народної ініціативи. Якщо під будь-яким питанням буде зібрано на менше як 1 млн. підписів, воно повинно бути обов'язково розглянуте на засіданні Європейської комісії і стати поштовхом для прийняття Комісією відповідної законодавчої ініціативи. Таким чином, йдеться про важливу новацію, яка вперше за всю історію Європейського Союзу виводить поняття суспільної демократії на європейську політичну сцену. Крім того, цей інститут надає громадянам Євросоюзу право на пряме волевиявлення. Такому нововведенню відповідали зусилля, які привели до більш чіткого розподілу повноважень між інститутами ЄС та спрощення юридичних інструментів, що зрештою наблизило громадян і органи управління Євросоюзом один до одного.

Поняття суспільної демократії торкається інших важливих аспектів. Зокрема, ця новела вказує на те, що органи влади Євросоюзу проводять відкритий, прозорий та регулярний діалог з організаціями, що представляють громадянське суспільство, і що Комісія ЄС широко консультиється із зацікавленими сторонами.

У рамках посилення спільної оборонної політики і політики безпеки, Лісабонським договором офіційно проголошується про створення Європейської оборонної агенції, а також встановлюються зобов'язання щодо взаємної оборони і допомоги у випадку збройного нападу або терористичної атаки на одну з держав-членів. Крім того, окремі групи держав-членів можуть використати механізм постійного структурного співробітництва і проводити військові операції за дорученням Ради ЄС. При цьому прогресивне становлення європейської оборонної складової не є альтернативою системі колективної оборони НАТО.

Лісабонський договір – це важливий крок на шляху європейської інтеграції, який допоможе об'єднаний Європі відповісти на виклики ХХІ ст. та відкриє нові можливості для глобалізації. Він дозволить Євросоюзу виступати єдиним фронтом на міжнародній арені та стати послідовним у різних напрямках зовнішньої політики, таких як дипломатія, безпека, торгівля та гуманітарна допомога.

Підписання Лісабонського договору відкриває можливості для подальшого географічного розширення Європейського Союзу. Україна також може ними скористатися за виконання певних умов. Зокрема голова представництва Європейської комісії в Україні Жозе Мануель Пінту Тейшейра висловлює таку позицію, що із прийняттям Лісабонського договору може поновитися переговорний процес щодо подальшого розширення ЄС, який був призупинений після провалу Конституції ЄС. За його словами, у рамках Лісабонського договору, на членство в Євросоюзі може претендувати будь-яка європейська країна, а оскільки Брюссель офіційно визнав цей статус за Україною, то вона має повне право претендувати в майбутньому на повноправне членство в Євросоюзі [11].

Підсумовуючи викладене, слід дійти висновку, що прийняття Лісабонського договору є наслідком розвитку ідеї євроінтеграції і намагання внести інституціональні зміни до системи управління Євросоюзом для його більш ефективної діяльності та зміцнення демократії в ЄС. Можна передбачити, що набрання чинності Лісабонського договору приведе до посилення політичної динаміки та розширення масштабів діяльності Європейського Союзу.

Література

1. Деветьяров Айвар. Лиссабонский договор: первый шаг к новому мировому порядку / Айвар Деветьяров // www.oreanda.ru 13/10/2009.
2. Лиссабонский договор обжалован в Конституционном суде Чехии // www.openbiz.com.ua – 30 сентября 2009 г.
3. Евгеньев Евгений. Главы Евросоюза спасли Лиссабонский договор / Евгений Евгеньев // Российская газета. – 2009. – 30 окт.
4. Лиссабонский договор признан соответствующим конституции Чехии // www.pravda.ru – 03.11.2009 г.

5. Мусеибзаде Эльдар Европейский Союз – новые горизонты. Аналитика / Эльдар Мусеибзаде // www.1news.az. – 2009. – 12 нояб.
6. http://europa.eu/lisbon_treaty/index_eu.htm
7. http://europa.eu/rome_treaty/index_eu.htm
8. Президентом Евросоюза назначен Херман ван Ромпей // EuroNews.net (2009-11-19).
9. http://europa.eu/maastricht_treaty/index_eu.htm
10. http://europa.eu/nice_treaty/index_eu.htm
11. Лиссабонский договор повышает шансы Украины на евроинтеграцию — посол ЕС // Корреспондент.net – 2009. – 27 нояб.

Власов А.А. Лиссабонский договор – новый шаг развития Европейского Союза. В статье анализируются положения Лиссабонского договора, который призван заменить собой несостоявшуюся Конституцию Европейского Союза. Рассматривается история принятия этого документа, а также проблемы, имевшие место на этом пути. Особенное внимание уделяется вопросам дальнейшего развития Европейского Союза на основе изменений, привнесенных в правовое поле ЕС Лиссабонским договором, а также их значение для процесса интеграции Украины в Европейский Союз.

Ключевые слова: Европейский Союз, Лиссабонский договор, конституционализм, конституция, ратификация, правовая система, интеграция, принципы.

Vlasov A.A. The Lisbon treaty as a new step of development of European Union. The regulations of the Lisbon treaty which is due to replace insufficient Constitution of European Union are analysed in the article. History of acceptance of this document and accompanying problems are analysed. The special attention is paid to the questions of further development of European Union on the basis of changes introduced in the legal field of EC by the Lisbon treaty, and also their meaning for the integration process of Ukraine into European Union

Key words: European Union, Lisabon agreement, constitutionalism, constitution, ratification, legal system, integration, principles.

УДК 347.73:351.713.078.18

Коваль Д.О.,

здобувач кафедри адміністративного, фінансового
та господарського права АПСВ ФПУ

Особливості застосування державного примусу у фінансовому праві

У статті проаналізовано різні точки зору щодо застосування державного примусу у фінансовому праві, розкрито різні підходи щодо його змісту, зазначені передумови застосування заходів фінансово-процесуального примусу, а також юридичні факти, що вказують на порушення фінансового законодавства.

Ключові слова: примус, фінансово-процесуальний примус, фінансове право, законодавство.

Розвиток науки фінансового права на сучасному етапі за умов фінансової реструктуризації відбувається з урахуванням накопичених потреб практики і у вільному дусі ідеологічної неупередженості. Досить довгий час навколо фінансового права точилися дискусії з приводу визнання чи невизнання його як самостійної галузі права, а також, відповідно, визначення предметної сфери фінансово-правового регулювання. Теоретичні напрацювання науковців пострадянського періоду, а також частково і дорадянського та радянського періодів дозволили вести мову про фінансове право України як самостійну галузь, а не інститут чи підгалузь адміністративного або державного права. Суттєвим здобутком також

було належне теоретичне обґрунтування відокремлення науки фінансового права від фінансової науки. Це дозволило уникнути в подальшому змішування уявлень про економічну та нормативну сторони фінансів та одночасно не відкидати факт перетину фінансових явищ і понять, що, за своєю природою, знаходяться у сфері дослідження як фінансового права, так і економіки. Значною мірою цьому слугувало окреслення меж предмета фінансового права. Подальші наукові дослідження стосувалися, зокрема, окремих теоретичних проблем напрацювання понятійно-категоріального апарату фінансового права. Так, окремим пунктом іде дослідження процесуальних питань, пов'язаних у фінансовому праві з реалізацією бюджетного процесу, інших процесуальних форм здійснення фінансово-правового регулювання та вказівки на процесуальні права суб'єктів фінансово-процесуальних відносин. Стан розробки проблем дослідження переконує у потребі теоретичного осмислення основ теорії науки фінансового права в цілому та фінансового процесу, зокрема.

При формуванні публічних централізованих державних і місцевих фондів коштів держава і органи місцевого самоврядування застосовують такі спеціальні методи мобілізації коштів: обов'язкові платежі для юридичних і фізичних осіб у вигляді податків, зборів, мита у державні централізовані фонди коштів; вилучення у бюджет вільного залишку прибутку казенних підприємств; встановлення і стягнення штрафів і пені за порушення фінансового законодавства тощо. Держава та органи місцевого самоврядування впливають на суспільні відносини різними засобами і способами. У процесуальних фінансових правовідносинах виражається юридична форма мобілізації коштів у відповідні фонди, порядок їх розподілу, контроль за їх використанням тощо. Фінансова діяльність держави разом із заходами адміністративної і кримінальної відповідальності включає також правові засоби — заходи процесуального примусу, що передбачені фінансовим (бюджетним, податковим, валютним) законодавством.

Проблемам примусу тією чи іншою мірою присвятили свої праці Л.К. Воронова, О.М. Горбунова, І.Б. Заверуха, А.Й. Іванський, М.П. Кучерявенко, Н.Ю. Пришва, Ю.А. Ровинський, Л.А. Савченко, Н.А. Саттарова, Р.Й. Халфіна, Н.І. Хімічева та ін.

При дослідженні теми доцільно звернути увагу на праці зарубіжних та вітчизняних учених, присвячені проблемам адміністративного примусу, зокрема, В.Б. Авер'янова, О.М. Бандурки, Д.Н. Бахраха, Ю.П. Битяка, І.П. Голосніченка, С.Т. Гончарука, С.В. Ківалова, В.К. Колпакова, Р.А. Калюжного, А.Т. Комзюка, Т.О. Коломoeць, А.В. Куракіна, Л.В. Ковалю, В.К. Шкарупи та ін.

За наявності значної кількості різних наукових джерел до цього часу ще не опубліковано жодної праці, в якій би досліджувався потенціал фінансово-процесуального примусу в Україні, а саме: визначення сутності та особливостей фінансово-процесуального примусу, його заходів, їх значення, мети та видів, правових і фактичних підстав застосування, детальна характеристика повноважень учасників фінансово-правового процесу щодо застосування окремих видів таких заходів, розробка аргументованих пропозицій та рекомендацій щодо удосконалення діяльності державних органів у зазначеній сфері.

Вирішення питань, які пов'язані із розподільним та перерозподільним призначенням фінансів багато в чому залежить від правового регулювання суспільних відносин, що виникають у цій галузі. Великого значення тут набуває процесуальна регламентація різних сторін фінансово-правових відносин. Аргументом для цього слугує те, що такі правовідносини вимагають певних процесуальних форм діяльності їх суб'єктів, що повинні бути, а також потребують належного логічного відображення їх на законодавчому рівні. Незважаючи на те, що в юридичній літературі досить часто вказується на «державно-правовий примус», існують різні підходи до розкриття його змісту. Його розглядають як: особливу реакцію держави в особі органів, наділених владою, на правопорушення; психічний або фізичний вплив держави (органів або осіб) на певних осіб із метою спонукання, примушування виконувати правові норми [4, с. 16]; зовнішній психічний вплив чи фізична дія на поведінку суб'єктів [5, с. 16]. О.М. Шевчук [6, с. 6] примус визначає як метод впливу держави на свідомість і поведінку, на особу і майно суб'єктів правових відносин, який застосовується державними органами відповідно до їх компетенції незалежно від волі та бажання

юридично зобов'язаних суб'єктів з метою забезпечення належної реалізації права, попередження правопорушень, покарання та виправлення правопорушників, поновлення порушених прав. Наведені визначення поняття підтверджують, що він завжди є результатом зовнішнього застосування сили, пов'язаної з обмеженням свободи волі суб'єкта. І, якщо одні автори вважають, що застосування державного примусу допустиме тільки у випадках протиправної поведінки і у зв'язку з такою поведінкою, жодними іншими аргументами, на їх думку, використання заходів примусу обґрунтувати не можна, то, на думку інших, заходи державного примусу можуть застосовуватися і без вчинення правопорушення.

Ми погоджуємося з думкою Н.В. Хорошак [9, с. 18], що державний примус має загальний характер і спрямований на усі сфери суспільних відносин, водночас у кожній з них він набуває специфічного прояву, наповнюється особливим змістом. Саме тому на доктринальному рівні виділяють галузеві види примусу, такі як: кримінальний примус; примус, що реалізується в адміністративних, фінансових, екологічних, митних, цивільних та інших правовідносинах. Разом з тим, і щодо застосування адміністративного примусу у правовій науці єдиної теорії донині так і не вироблено. Багато учених поділяють думку щодо існування двох груп заходів адміністративного примусу: заходи стягнення та інші заходи, що не містять санкцію.

Що ж стосується фінансово-процесуального примусу, то він регулюється фінансово-правовими нормами, які закріплюють вичерпний перелік заходів примусу, підстави і порядок їх застосування. Він спрямований на забезпечення дотримання фінансової дисципліни. Законодавець у фінансово-правових нормах визначає коло суб'єктів примусу (коло суб'єктів влади) та їх компетенцію, підстави для застосування суб'єктом влади заходів примусу, закріплює ознаки (склад порушень), за наявності яких застосовуються примусові заходи, встановлює, які примусові заходи і в якому розмірі можуть бути застосовані за наявності законних підстав, регламентує порядок застосування примусових заходів.

Для забезпечення режиму законності при реалізації фінансових відносин використовуються специфічні форми правового переконання і примусу. Однією із них є юридична відповідальність у сфері фінансів, яка має окремі риси, притаманні тільки їй [10, с. 7]. Поділяючи цю думку, ми повинні також пам'ятати, що державно-правовий примус, хоча і має багато спільного із юридичною відповідальністю, однак не тотожний їй, є набагато ширшим, і порівнювати їх можна як ціле і частину. Не можна називати тотожними примус і санкцію, називати складовою норми права, якою визначаються негативні наслідки за протиправні діяння. Система заходів примусу вирізняється більш різностороннім характером, впливаючи і на порушника, і на добросовісного платника. Вона включає попереджувальні, припиняючі, правопоновлюючі та караючі заходи (застосування фінансових санкцій). Н.Ю. Пришва [11, с. 25-26], підкреслюючи значну роль попереджувальних заходів, водночас зазначає, що не всі представники юридичної науки визнають їх заходами примусу. Щодо фінансово-правового примусу такий висновок є безпідставним. Так, платник податку не може відмовитися від перевірки, здійснюваної контролюючим органом. Суб'єкт влади в особі контролюючого органу не пропонує перевірку, а примушує платника до її проведення. У разі ж невиконання цієї вимоги до платника застосовуються більш жорсткі заходи примусу – припиняючі.

Повноваження державних органів, що здійснюють фінансову діяльність, у сфері примусу мають виражений фінансово-правовий характер: у випадках попередження фінансових правопорушень, попередження неправомірних дій. Завдання примусу полягає у тому, щоб «...знову ввести поведінку у встановлені для неї межі або, якщо це неможливо, шляхом покладання на правопорушника нового обов'язку припинити відхилення поведінки від норми як самим порушником, так і іншими членами суспільства» [12, с. 215]. Не викликає сумніву можливість застосування у фінансовій сфері також санкцій дисциплінарного, адміністративного, кримінального характеру.

Передумовою застосування заходів фінансово-процесуального примусу у сфері публічних фінансів є протиправна поведінка відповідних осіб, а також юридичні факти, що вказують на порушення фінансового законодавства. Об'єктом фінансового правопо-

рушення є фінансові інтереси держави, що охоплюють процес формування, розподілу, використання грошових фондів коштів. Як відомо, держава керує фінансовою діяльністю через компетентні органи, що мають певні повноваження щодо застосування фінансово-процесуального примусу. Водночас, подібні заходи реалізують і інші органи, які відповідно до передбаченого законодавством процесуального порядку забезпечують відповідний рівень виконання і підтримку фінансової дисципліни. Необхідно погодитися з думкою деяких авторів [13, с. 63], що порівняння заходів податково-процесуального примусу з іншими заходами процесуального характеру, які застосовуються у податковій сфері, дає можливість дійти висновку, що в основі їх розбіжностей, насамперед, лежить компетенція відповідних державних органів.

Для ухилення від оподаткування також використовується безліч різних засобів. Серед них найбільш поширеними є: навмисне заниження у звітності сум фактично виплаченої заробітної платні, приховування виручки від комерційних операцій, заниження доходу по експортно-імпорتنим операціям, таємний вивіз за кордон прибутку спільних підприємств, бартерні операції, маніпуляції з цінами на товари та послуги, перерахування грошей на рахунки фіктивних фірм, неприховане ухилення від сплати податків та багато інших прийомів. Варто додати, що сьогодні способами ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів є: неподання документів, пов'язаних із їх обчисленням і сплатою до бюджетів чи державних цільових фондів (податкових декларацій, розрахунків, бухгалтерських звітів і балансів тощо); приховування об'єктів оподаткування; заниження вартості цих об'єктів; заниження сум податків, зборів, інших обов'язкових платежів; приховування факту втрати підстав для одержання пільг щодо оподаткування.

Н.Ю. Пришва [11, с. 25-26], досліджуючи роль дії механізму примусу при регулюванні відносин у сфері обов'язкових платежів, аналізуючи види заходів примусу, що застосовуються до порушників законодавства у цій сфері, визначила механізм примусу у сфері фінансової діяльності з акумуляції обов'язкових платежів як закріплену законом сукупність дій та способів впливу владного суб'єкта на іншого учасника правовідносин зі сплати обов'язкових платежів з метою забезпечення невідворотності їх сплати та захисту фінансового інтересу як різновиду публічного. Примус тяжіє як над платником (у тому числі і добросовісним), так і над іншими учасниками фінансових правовідносин. Важко не погодитися з автором, що примус розпочинається з одностороннього встановлення державою розміру (ставки) обов'язкового платежу, строків його сплати, визначення суб'єктів та об'єкта платежу, визначення заходів примусу, які будуть застосовані уповноваженим державою органом до іншого учасника фінансових правовідносин. Примус у сфері регулювання обов'язкових платежів не обмежується лише застосуванням заходів примусу щодо підвладного суб'єкта. Це поняття більш об'ємне, оскільки примус починає супроводжувати особу з часу набуття нею статусу суб'єкта фінансових правовідносин. Примус може бути застосований як щодо індивідуального, так і щодо колективного платника податків та інших обов'язкових платежів.

Правовий примус проявляється, насамперед, у різних формах відповідальності: кримінальній, адміністративній, дисциплінарній і майновій, яку несуть громадяни, посадові і юридичні особи, що допустили правопорушення, а також у застосуванні уповноваженими державними органами та посадовими особами інших заходів примусового впливу щодо осіб, які добровільно не виконують вимоги правових норм. Проте вид державного примусу не визначається тим, порушення норм якої галузі права є підставою для його застосування. Досить часто заходами одного виду державного примусу охороняються відносини, врегульовані нормами багатьох галузей права, тобто точніше буде сказати, що вид примусу можна визначити залежно від того, якою галуззю права регулюються підстави і порядок застосування його заходів. Останнє характерне, зокрема, для заходів примусу у фінансовому праві.

Правовими нормами держава безпосередньо встановлює систему примусових заходів, визначає їх зміст, завдання, мету і порядок застосування.

Ми не можемо погодитися із думкою тих авторів [15, с. 86], які вважають, що фінансова відповідальність – це не різновид юридичної відповідальності, а вид адміністративного

примусу. Проте необхідно зазначити, що фінансово-правова відповідальність має певні властивості: публічно-майновий характер; суб'єкта відповідальності в особі фізичних та юридичних осіб, їх структурних підрозділів; позасудовий порядок застосування із досить тривалими термінами розгляду справ та давності притягнення винної особи до відповідальності; поєднання компенсаційної та каральної мети, а також інституціональний характер, тобто деталізацією потенціалу відповідальності у її різновидах (у бюджетній, валютній сферах тощо); проявом у зовнішніх формах – фінансових санкціях (штраф, пеня). Наявність останніх і дозволяє говорити про специфічний потенціал відповідальності за порушення приписів у сфері фінансової діяльності держави, засади застосування якої визначені у фінансово-правових нормах, істотну відмінність її від існуючих різновидів юридичної відповідальності, а відповідно про відокремленість та самостійність у системі останніх.

Аналіз наукових, нормативних джерел вказує на те, що у податковому праві і законодавстві передбачаються засади застосування заходів державно-правового примусу. На жаль, сьогодні ще не досягнуто єдиної думки щодо використання терміна для визначення цих примусових заходів. На нашу думку, слід прийняти закон із фінансових питань.

Отже, необхідність у посиленні захисту інтересів держави та органів місцевого самоврядування, здійснення впливу на фінансові правовідносини з метою реалізації своїх завдань та функцій, боротьби з правопорушеннями у фінансовій сфері дає можливість використовувати з цією метою відповідні заходи примусу. Зараз і у доступному для огляду майбутньому примус необхідний для охорони правопорядку, власності, прав і інтересів громадян і організацій, створення нормальних умов для діяльності апарату публічної влади.

Соціальне призначення держави в сучасному світі визначається виходячи з інтересів цивільного суспільства, захисту прав і інтересів людини й громадянина. Тому держава розглядається як інститут управління справами суспільства, обслуговування інтересів його членів. Звідси й діяльність держави повинна бути спрямована на: охорону прав і свобод людини; подолання соціальних суперечностей, що заважають нормальному розвитку суспільства; збереження миру й запобігання збройних конфліктів; охорону правопорядку, що в необхідних випадках досягається через механізм державного примусу.

Література

1. Финансовое право: учеб. / Отв. ред. Н. И. Химичева. – М.: Юрист, 2002. – С. 36–37.
2. Саттарова Н.А. Принуждение у финансовом праве / Н.А. Саттарова / Под. ред. И.И. Кучерова. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2006. – 392 с.
3. Порошук С.Д. Примушування як міра правового впливу на особистість / С.Д. Порошук // Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління. – Запоріжжя, 1997. – С. 123–127.
4. Коломоець Т. О. Адміністративний примус в публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації / Т. О. Коломоець. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 403 с.
5. Шкарупа В. К. Доказування та докази в адміністративно-примусовій діяльності органів внутрішніх справ / міліції: автореф. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук / В.К. Шкарупа. – О., 1996. – 57 с.
6. Шевчук О. М. Засоби державного примусу в правовій системі України: автореф. дис...канд. юрид. наук / О. М. Шевчук. – Харьков, 2003. – 18 с.
7. Серегина В.В. Государственное принуждение по советскому праву / В.В. Серегина. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. – 120 с.
8. Бахрах Д.Н. Административное право России: учеб. / Д.Н. Бахрах. – М., 2000. – С.442–443.
9. Хорошак Н. В. Адміністративні стягнення за законодавством України: Моногр. / Н. В. Хорошак. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 172 с.
10. Емельянов А. С. Финансовое право / А. С. Емельянов. – М.: Былина, 2002. – 368с.
11. Пришва Н. Ю. Правові проблеми регулювання обов'язкових платежів: автореф. дис... доктора юрид. наук / Н. Ю. Пришва. – К., 2004. – 40 с.
12. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность / С. Н. Братусь. – М., 1976. – С. 215.
13. Кучеров И. И. Меры налогово-процессуального принуждения / И.И. Кучеров, А.Ю. Кикин. – М., 2006. – С. 63.
14. Білецький В. Удосконалення боротьби зі злочинністю у сфері зовнішньоекономічної діяльності / В. Білецький // Право України. – 1997. – № 9. – С. 32–35.

15. Бахрах Д. Н. Административная ответственность и финансовые санкции / Д. Н. Бахрах, Л.Ю. Кролис // Журнал российского права. – 1997. – № 8. – С. 85–90.

Коваль Д.О. Особенности применения государственного принуждения в финансовом праве. В статье проанализированы разные точки зрения относительно применения государственного принуждения в финансовом праве, раскрыты разные подходы к его содержанию, определены предпосылки применения мер финансово-процессуального принуждения, а также юридические факты, которые свидетельствуют о нарушении финансового законодательства.

Ключевые слова: принуждение, финансово-процессуальное принуждение, финансовое право, законодательство.

Koval D.O. Peculiarities of applying the state enforcement in financial law. Different opinions on applying the state enforcement in financial law are analysed in the article. Different approaches to its essence are given. The preconditions of applying the measures of financial procedural enforcement and legal facts testifying the violations in financial legislation are revealed.

Key words: enforcement, financial procedural enforcement, financial law, legislation.

УДК 340.132

Крижанівський А.Ф.,

докт. юрид. наук, перший проректор Міжнародного гуманітарного університету,
професор кафедри теорії держави і права НУ «ОЮА»

«Гарантії правового порядку»: правова категорія чи метафора?

У статті розглядаються питання щодо використовуваного у вітчизняній теоретичній та прикладній юриспруденції поняття «гарантії правопорядку». У сучасній ситуації воно виконує здебільшого функції образу (метафори). Набуття цим поняттям властивостей правової категорії вимагає змістовного його «перезавантаження» і наповнення.

Ключові слова: правовий порядок, правопорядок, законність, гарантії правового порядку, правова метафора.

Метафоричність у використанні понять філософією права – доволі звичний і навіть необхідний прийом і засіб у процесах розвитку та оновлення правничого знання. Метафоризація сучасної вітчизняної юриспруденції – це також природний процес за умов, коли наука відмовляється від застарілих, чи, не витримавши перевірку життям категорій, і заповнює наявний вакуум новими образами, символічними смислами, які ще не набули якостей наукових понять і категорій, але володіють потужним евристичним потенціалом осмислення правової реальності. Проте, для теоретичної юриспруденції, що виступає у іпостасях не тільки науки, а й навчальної дисципліни, звернення до метафор – це скоріше тимчасовий, початковий, або перехідний етап у виробленні та використанні тих чи інших понять і категорій права.

Зазначена у назві статті проблема є не схоластичною і має не теоретичний інтерес, бо попри укоріненість у середовищі теоретичних термінів, слово-назва «гарантії законності (чи правопорядку)» так і не стала «працюючою» категорією, а використовується здебільшого як образ, символ, тобто тяжіє до метафор.

Необхідність доктринального обговорення питання гарантій законності і правопорядку визначається змінами усталених координат правового буття сучасної людини: нестабільність, мінливість, швидкоплинність входять і у цю сферу, яка ще донедавна вважалася цариною надійності й усталеності. Отже, проблема підтримання, забезпечення необхідного для нормального функціонування суспільства рівня правової впорядкованості людської життєдіяльності за нинішніх, якісно нових умов, виступає очевидним імперативом для пошуків теоретичних і прикладних конструкцій, які б могли стати ключовими у

вирішенні важливих завдань сучасної юриспруденції. Звернення до проблеми гарантій законності і правового порядку визначається саме тим, що ця категорія є вузловою у більш широкій проблематиці правового впорядкування суспільної життєдіяльності, є тим «містком», який поєднує теоретичний і прикладний рівні вирішення питань у цій сфері.

Актуалізація зазначеної проблеми визначається і тим, що вироблений майже півстоліття тому доктринально-прикладний конструкт «гарантії законності (і правопорядку)» з самого початку не став «чарівною паличкою» у руках фахівців-юристів, а за сучасних умов викликає все більш обґрунтовані сумніви щодо придатності для використання у науковому і практичному обігові.

Аналізуючи стан дослідження проблематики гарантій законності і правопорядку, слід визнати, що очікуваного переходу доктринальних напрацювань у практичну площину не сталося. Натомість, категорія «гарантії» отримала настільки специфічну інтерпретацію у теоретичних і прикладних публікаціях, що використовується у різних значеннях і контекстах, позначається різними поняттями – «забезпечення», «охорона», «підтримання» тощо. Причому, як і поняття «гарантії», так і його синоніми часто-густо використовуються без визначення їх змісту і дефініцій. Наявні ж пропозиції таких визначень є доволі схематичними і малозмістовними.

Задля того, щоб з'ясувати реальний теоретичний і практичний потенціал поняття «гарантії правопорядку», має сенс поставити питання про те, чи володіє воно власним змістовним наповненням, чи дійсно системно відбиває зв'язки між чинниками правопорядку до тієї міри, яка дозволяє говорити про охоплення ним надійних механізмів досягнення стабільної законності і правопорядку, і має підстави позначатися саме терміно-поняттям «гарантії». Для початку необхідно відповісти на запитання: наскільки науково коректною є сама постановка питання про можливість «гарантування» правопорядку?

Наразі слід визнати, що у теоретико-правовій площині рівень дослідження цієї проблеми залишається майже на рівні, що був досягнутий авторами колективної монографії «Правовые гарантии законности в СССР» [1], праць О.Є. Лунеева, І.С. Самоценка, М.С. Строговича та В.М. Чхиквадзе, які були опубліковані у 60-х роках ХХ ст. Як не дивно, з тих пір ось уже протягом майже 50 років проблема гарантій законності і правопорядку не надихнула правників на ґрунтовні дослідження. Вочевидь, причина не у тому, що в опублікованих у 60-ті роки працях вирішені теоретичні і прикладні питання забезпечення правопорядку і законності. Навпаки, подальші тенденції вказували саме на загострення стану справ у цій сфері. Тож сучасні автори, по суті, знаходяться у руслі уявлень про категорію «гарантії», які були поширеними у радянській юриспруденції.

О.Б. Лисюткін, який виходить із того, що правопорядок – це результат дії права і законності [2, с.521], визначає гарантії законності як обумовлену закономірностями суспільного розвитку систему умов і засобів, що забезпечує процес реалізації законності і тим самим формує таку впорядкованість соціальних відносин, яка сприяє рухові країни до демократії [2, с.518]. Таке гранично широке визначення гарантій як «системи умов і засобів», задає змістовну невизначеність цій категорії, бо «умови», які дотичні до «забезпечення» законності і правопорядку, є надзвичайно багатоманітними і різнопорядковими, а, крім того, не «гарантують» належного стану впорядкованості правового буття.

В.М. Хропанюк під гарантіями законності і правопорядку розуміє такі умови суспільного життя і спеціальні заходи, здійснювані державою, які забезпечують міцний режим законності і стабільність правопорядку у суспільстві [3, с.351]. Головною вадою цього визначення бачиться непридатний для використання за сучасних умов розрахунок на державу, яка здійснюватиме такі умови суспільного життя, що забезпечать режим законності і правопорядку.

Недалеко просунулися в опануванні природи гарантій і автори новітніх дисертаційних досліджень правового порядку, в яких, по суті відтворюються малозмістовні абстрактні характеристики «гарантій». Бо хіба можна вважати сутнісною характеристикою твердження, що гарантіями правопорядку є позитивні фактори, які впливають на поведінку суб'єктів права? З цього приводу В.В. Кожевніков правильно наголошує: «...якщо в рамках теорії гарантій законності і правопорядку враховувати лише позитивні фактори, що

сприятливо впливають на законність, і ігнорувати негативні, то це призведе до порушення такого методологічного принципу держави та права як об'єктивність». Далі вчений зауважує, що деякі автори стверджують що правове регулювання суспільного життя здійснюється не у вакуумі, а за певних умов. Одні сприяють ефективності права, його реалізації, інші утруднюють правове регулювання, роблять його менш ефективним [4, с.12]. Принципово не змінює картину і доповнення, що це «...обумовлена закономірностями розвитку система умов і засобів, за допомогою яких правопорядок здійснюється. Гарантії виражають різноманітність і багатство зв'язків, існуючих у суспільстві. Їх сукупність утворює єдність взаємопов'язаних між собою елементів, має впорядковану структуру, розвивається згідно з законами суспільного розвитку, тобто володіє всіма ознаками соціальної системи» [5, с. 65–66]. Наведена дефініція, по суті, розчиняє «гарантії» у системі суспільних зв'язків. То хіба ж можна сподіватися, що такі широкі доктринальні конструкти зможуть бути придатними для вирішення прикладних питань забезпечення правового порядку у суспільстві?

Власну конструкцію гарантій законності пропонує В.С.Афанасьєв. Погоджуючись у цілому з «традиційним» поділом цих гарантій на загальні (економічні, політичні та ідеологічні) й спеціальні (нормативні й організаційно-правові), В.С.Афанасьєв, по суті, ототожнює фактори, що впливають на стан законності і правопорядку зі всією соціальною системою [6, с. 226–227]. Цей автор також виділяє чотири рівні системи цих факторів: загальносоціальний, регіональний (область, район), груповий (колектив, сім'я та ін.) і індивідуальний. У результаті вимальовується мега-система, яка майже не піддається аналізу і прогнозуванню, а тим більше – її прикладному застосуванню. Чи може, наприклад, суддя зважити на загальносоціальні фактори, як такі, що «...впливають на реалізацію всіх норм права всіма учасниками суспільних відносин на всій території країни?» Слід також врахувати, що «немала частина соціальних процесів і явищ здійснює здебільшого позитивний вплив на поведінку людей (і, отже, на стан законності) і виступає тим самим у ролі гарантій законності – економічних, політичних, правових та інших (позитивні сторони і елементи економіки, політики, культури, «хороші закони» тощо). На вибір особою варіанта поведінки впливають її власні позитивні й негативні риси, позитивні та негативні характеристики тієї ситуації, в якій вона знаходиться, а також – позитивні й негативні прояви економічних (матеріальних), соціально-політичних, правових, ідеологічних, психологічних і організаційних факторів [6, с.230] (групового, регіонального і загальносоціального рівнів). Важко собі уявити, що така конструкція буде витребувана практикою, тим більше за нинішніх умов, коли розуміння людської свободи вийшло далеко за межі лінійної детермінованості економічними, політичними, ідеологічними та правовими факторами.

На вельми незначний потенціал гарантій законності і правопорядку вказує зміст, яким їх навантажують доктринальні інтерпретації.

В.М.Хропанюк розрізняє матеріальні, політичні, юридичні і моральні гарантії законності та правопорядку [3, с.351]. Інші автори називають економічні, політичні, соціально-духовні (ідеологічні), суспільні та юридичні (спеціальні).

Розмірковуючи про матеріальні гарантії, В.М.Хропанюк дещо ідеалізує ринкові відносини як такі, що чи не автоматично «...забезпечують економічну свободу і самостійність будь-якого суб'єкта», за котрих «...створюється матеріальна основа для нормального функціонування громадянського суспільства» [3, с.351]. Висловлюється позиція, що «економічні гарантії виступають основою для всіх інших гарантій», а правопорядок «...відноситься до явищ, надбудованих над його економічним базисом. Тому економіка визначає всі основні характеристики правопорядку», а також те, що «...в сучасний період економічна свобода не сприяє зміцненню правопорядку» [5, с. 66–67]. Такі внутрішньо суперечливі твердження вказують на збереження у доктринальній свідомості колись пануючих підходів щодо «вторинності» права відносно економіки, які з позицій сучасних уявлень є неприйнятними.

Ю.С.Шемшученко, О.І.Ющик та Н.М.Пархоменко розглядаючи економічні гарантії у сфері здійснення та охорони прав і свобод людини [7], резюмують, що реального значення економічні гарантії набувають лише у зв'язку з політичними гарантіями, такими як поділ державної влади, багатопартійність, плюралізм, місцеве самоврядування, політична багато-

манітність, дотримання режиму законності тощо [8, с. 37]. Політичними гарантіями правопорядку сучасні автори вважають політичну систему, функціонування політичної організації суспільства у цілому, головну роль у якій відіграє держава, принципи організації і діяльності органів державної влади. При цьому висловлюється застереження, що «...попри позитивні моменти багатопартійності, наявність багатьох партій призводить до суперечностей і конфліктів між ними. Опозиційні партії здійснюють спроби наступу на владу, прагнуть її переділу, деколи шляхом насильницьких дій» [5, с. 67–69]. В.М. Хропанюк доволі широко тлумачить політичні гарантії як «...усі елементи політичної системи суспільства, які підтримують і відновлюють суспільне життя на основі юридичних законів, що відбивають об'єктивні закономірності суспільного розвитку. Держава, її органи, різноманітні громадські об'єднання і приватні організації, трудові колективи, тобто всі ланки сучасної політичної системи суспільства, задля свого життєзабезпечення всіляко підтримують необхідний режим законності і стабільність правопорядку» [3, с.352]. Тут необхідно зауважити, що стосовно забезпечення законності і правопорядку, держава – не «рядовий» елемент політичної системи, а саме та інституція, на яку суспільство саме і покладає обов'язок «гарантувати» певний рівень законності і правопорядку [9], для чого наділяє її потужними повноваженнями, засобами і ресурсами.

Багатоплановість законності зумовлює необхідність її розгляду не лише як теоретичної, а й як практичної категорії. Досліджуючи феномен законності, науковці виокремлюють її основоположні засади, завдяки яким законність виступає як найбільш ефективний, гуманний, справедливий правовий режим і разом з тим, як фактичний стан суспільно-політичного життя, що забезпечує стабільність соціальних відносин та є необхідною умовою поступального розвитку держави та суспільства [10, с.32 – 33]. Можна виокремити кілька основних методологічних підходів щодо сучасного розуміння поняття законності. Перший слід пов'язувати з функціонуванням законності як системи нормативних вимог щодо побудови системи правового регулювання в державі, і відповідно, реалізації правотворчої діяльності (нормотворчий аспект). Другий має передбачати усвідомлення законності з точки зору її потенціалу для забезпечення правопорядку в суспільстві (асpekt, пов'язаний з реалізацією права) [11, с. 16].

При вивченні законності особливий інтерес становить проблема гарантій законності, до якої значну увагу виявляють представники галузевої юриспруденції. Усталена традиція висвітлення гарантій склалася у царині адміністративного права, фахівцями якого досліджується система гарантій правозаконності (Д.М. Бахрах, В.В. Іванов), способи і гарантії забезпечення законності і дисципліни (В.Я. Насонов, В.А. Коньшин, К.С. Петров, В.М. Редкоус), гарантії законності адміністративно-правових відносин Г.І.Петров), гарантії законності у діяльності державної адміністрації (Д.Н. Бахрах, С.Д. Хазанов, А.В. Дьомін), гарантії адміністративно-правового статусу громадян (Н.В. Макареiko, Є.А. Черенков), прав, свобод і законних інтересів громадян (Ю.М. Козлов, Л.Л. Попов), гарантії законності і забезпечення прав громадян у діяльності міліції (М.Н. Маршунов), гарантії самостійності підприємств і установ (А.П. Альохін, А.А. Кармолицький, Ю.М. Козлов).

Фахівцями у сфері цивільного процесу досліджуються гарантії звернення до суду за судовим захистом, гарантії законності і обґрунтованості судових рішень (В.А.Мусін, Н.А. Чечина, Д.М. Чечот). Кримінально-процесуальні гарантії законності у публічно-змагальному кримінальному процесі досліджують К.Б. Калиновський та О.І. Макаrkів, гарантії законності обмеження недоторканності особи у кримінальних справах – Є.Г.Васильєва. Цікаво, що саме представниками галузевого правознавства висловлюються сумніви щодо окремих категорій, які називалися гарантіями (Л.В. Перечукіна).

Необхідність критичного осмислення поки що домінуючого ортодоксального розуміння гарантій усвідомлюється і теоретичною юриспруденцією. Так, Н.М. Крестовська і Л.Г. Матвеева, хоча й визначають, «слідуючі традиції», гарантії законності як «систему умов і засобів, що забезпечує процес реалізації законності», у подальшому поділяють ці фактори на загальні умови і спеціальні (юридичні) засоби [12, с.347]. Загальні умови впливають на формування законовідповідної поведінки опосередковано, створюючи передумови для

зміцнення режиму законності. До цих передумов відносяться економічні, політичні, духовні, соціальні [12, с.347-348]. Спеціальні (юридичні) засоби – це сукупність умов і засобів, що закріплені чинним законодавством і безпосередньо спрямовані на забезпечення режиму законності, дотримання і захист прав і свобод особи.

Певна недовіра до категорії «гарантії законності і правопорядку» виникає і через досить довільне тлумачення цього терміна правниками, яке не співпадає з етимологією слова «гарантія».

Новий тлумачний словник української мови містить такі значення слова «гарантія»: безпека, убезпека, запорука [13, с.572]. То ж очевидно, що зміст, який вкладається правниками у категорію «гарантії законності (правапорядку)» є досить відмінним від усталеної етимології слова «гарантії». Гарантія означає можливість отримати задоволення свого права чи інтересу за будь-яких умов за рахунок зовнішніх (додаткових) засобів чи дій гаранта – суб'єкта, який бере на себе зобов'язання виконати обов'язок зобов'язаної сторони за умови її власної неспроможності це зробити. Гарантія виступає своєрідною запорукою на випадок, якщо не спрацювають діючі у суспільній практиці зобов'язання і умови їх здійснення. Тобто гарантія – це своєрідний «страховий поліс» для уповноваженого суб'єкта. Найближчим відповідником цього слова у юриспруденції є його використання у цивільному праві як зобов'язання гаранта погасити перед кредитором заборгованість боржника, якщо останній не виконає її [14, с.556].

То ж фактори, які некритично називаються «гарантіями законності і правопорядку», насправді не гарантують суспільству і особі задоволення їх потреб щодо міцної правозаконності і надійного правового порядку, бо діалектика суспільного правового розвитку майже ніколи не створює абсолютно позитивний збіг цих факторів, які теоретично може й змогли б «гарантувати» близькі до ідеалу законність і правопорядок, проте перевірити цю гіпотезу неможливо через «недосконалість» законів буття. То ж гарантія має бути досить конкретною і такою, яка може бути здійснена за будь-яких нормальних умов. На жаль, конструкт «гарантії законності і правопорядку» і цій вимозі не відповідає.

Категорія гарантії правопорядку у нинішньому стані її доктринального опанування – це не стільки наукова, скільки ідеологічна, чи «заідеологізована» категорія. На це опосередковано вказує та обставина, що в ґрунтовних наукових дослідженнях ця категорія не фігурує. А от у підручниках з теорії держави і права ця проблема висвітлюється доволі схематично, здебільшого як данина традиції радянської юриспруденції декларувати «потугу» соціалістичних економічних, ідеологічних, політичних і правових інститутів. Взагалі ж, сама постановка питання про якесь «гарантування» правопорядку у світлі сучасного суспільство-і правознавства видається такою міфологізацією, яка мало сумісна з розумінням можливостей суспільства і навіть держави. Що ж стосується навчального і виховного потенціалу гарантії правового порядку, то їх вплив на свідомість майбутніх юристів може бути тільки від'ємним, особливо зважаючи на реалістично мислячу, критично налаштовану сучасну студентську молодь.

У строгому науковому сенсі категорія «гарантії правопорядку» є неконструктивною, бо у співвідношенні з правовим порядком «гарантії» сприймаються як такі, що спричиняють лінійний (прямий, наперед визначений, майже автоматичний) вплив на стан правового порядку. Насправді ж економічні, політичні, соціальні, духовні умови, навіть якщо вони мають позитивний характер, тільки опосередковано впливають на стан правового впорядкування.

Завдання ж науки полягає у тому, щоб аналізувати взаємодію різних чинників, співставляти вплив (позитивний чи негативний) кожного з них, і моделювати цілісний механізм та можливі наслідки цього впливу. Категорія «гарантії» правопорядку не дозволяє цього, бо гарантії а-ргіогі мають тільки позитивний вплив, що не відповідає реаліям сучасного правового буття.

У науковому сенсі ставити питання про те, як «гарантується» правопорядок у суспільстві – означає з'ясування тих умов, чинників і факторів, котрі безумовно (гарантовано) забезпечують високий правовий порядок у суспільстві. Сучасна юриспруденція поки що не спромоглася визначити весь спектр цих чинників, оскільки саме по собі це завдання

занадто складне. Крім того, кількість і співвідношення цих чинників мають такі важко передбачувані конфігурації, що у цій сфері скоріше можливо претендувати на більш-менш прогнозні результати і тенденції, аніж на «гарантування».

Навіть з позицій того, що «економічний детермінізм» зазнав наукового фіаско на теренах сучасного знання, говорити про те, що економічні й політичні, чи ідеологічні та культурні та правові чинники «гарантують» правопорядок, некоректно. Що ж до інших чинників, їх роль і цим напрямом сприймалася як другорядна. То ж бажання правознавців суттєво допомогти суспільству не може переростати на прагнення відкрити «залізні» закони буття, бо це дуже подібне до намагань створити «вічний двигун». На, м'яко кажучи, обмежений теоретичний (а тим більше – прикладний) потенціал гарантій законності і правопорядку вказує схематичність і вочевидь поверхове висвітлення цієї проблеми в юридичній літературі, особливо у навчальній.

Категорія «гарантія», якщо юриспруденція хоче повертатися від ідеологізованої її інтерпретації до прагматичного сприйняття, яке тільки і може надати їй практичного сенсу, має тлумачитися як зобов'язання держави щодо ефективного забезпечення правового порядку тими засобами і у тих межах, яких потребує від неї суспільство. Саме державу і її відповідні інституції необхідно позиціонувати як «гарантів» законності і правового порядку у тому розумінні, що саме від держави суспільство і окремі громадяни можуть вимагати створення необхідних умов впорядкованої на основі права, безпечної і стабільної життєдіяльності.

Отже, про гарантії можливо, і навіть необхідно ставити питання, але у тому ракурсі, що суспільство і особа мають сподіватися на наявні інституції влади, засоби і сили, які можуть гарантовано забезпечити необхідний рівень правового впорядкування. Але ж якщо такого не сталося, то мають право і на відшкодування тих збитків, які сталися через незабезпечення належного правового порядку. Отже, єдиним «гарантом» правового порядку має бути «призначена» держава, котра у особі уповноважених органів не тільки забезпечує правопорядок, а й відповідає перед суспільством і окремими громадянами за його реальний стан.

Але чи здатна держава повною мірою бути саме гарантом безпеки і порядку, чи може вона убезпечити суспільство і громадян від різноманітних ризиків, з якими пов'язана життєдіяльність у сучасному соціумі? Вочевидь, ні, і тут громадянське суспільство має виробити ті мінімально необхідні за цих умов стандарти, які буде зобов'язаною забезпечувати суспільству і кожному громадянину держава, інституції котрої, у свою чергу, мають бути наділені задля цього необхідними ресурсами (правовими, матеріальними, фінансовими, кадровими, ідеологічними та ін.). Очевидно, ці стандарти не можуть бути незмінними, вони підвищуватимуться по мірі забезпечення мінімальних, у процесі поступального розвитку правової сфери, зміцнення правового порядку і правової законності.

Цілком очевидно, що конструкт «гарантії правопорядку і законності» створює у цій проблематиці ситуацію категоріальної «розмитості», коли використовувані у науковому обігові, юридичній практичній діяльності і у викладанні правничих дисциплін поняття наділяються різними смислами, а відтак, сприймаються не як чіткі категоріальні одиниці науки і практики, а як образи (метафори). Особливо шкідливим це є для студентів, оскільки метафоричність цих важливих понять важко поєднати з уявленнями про право як «математику свободи, формальної рівності і справедливості». Теорія ж права, що своїм корінням виходить із дисципліни «Енциклопедія права», має оперувати категоріями, які адекватно і точно відбивають реальні правові явища і можуть переноситися із теоретичної сфери у прикладну та ефективно там працювати.

Література

1. Правовые гарантии законности в СССР / С. Г. Березовская, В.И. Каминская, М.П. Лебедев [и др.]. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 475 с.
2. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юрист, 1997. – 672 с.
3. Хропанюк В.Н. Теория государства и права: учеб. пособ. / В.Н. Хропанюк; под ред. В.Г. Стрекозова. – 2-е изд., доп. и испр. – М.: Интерстиль, 2000. – 378 с.

4. Кожевников В.В. Проблема гарантий законности и правопорядка в современной теоретико-правовой мысли: критический анализ / В.В. Кожевников // Научный вестник Омской академии МВД России. – 2008. – № 4 (31). – С. 3 – 13.
5. Виссаров А.В. Правопорядок и субъекты его обеспечения (теоретико-правовой аспект): дисс. на соискание учен. степ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / А.В. Виссаров. – М., 2003. – 176 с.
6. Общая теория права и государства: учеб. / Под ред. В.В. Лазарева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 1996. – 472 с.
7. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>
8. Теоретико-методологічні проблеми визначення юридичних гарантій забезпечення прав та законних інтересів громадян: наукова доповідь / кер. автор. кол. Ю.С. Шемшученко. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. – 56 с.
9. Про внесення змін до деяких законів України щодо інформування керівниками правоохоронних органів громадськості про стан законності та заходи щодо її зміцнення [Електронний ресурс]: Закон України від 1 липня 2010 р. / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2389-17>
10. Жура А.Ю. Законность: плюрализм понимания в современной юридической науке / А.Ю. Жура // Актуальні проблеми юридичної науки: зб. тез міжнар. наук. конф. «Восьмі осінні юридичні читання». Хмельницький, 13–14 листопада 2009 р.). – Хмельницький, 2009. – Ча. 1: «Теорія держави і права. Історія політичних та правових вчень. Філософія права. Міжнародне право. Порівняльне правознавство». – С. 31 – 33.
11. Горбунова Л.М. Принцип законності у нормотворчій діяльності органів виконавчої влади: монографія / Л.М. Горбунова. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 240 с.
12. Крестовська Н.М. Теорія держави і права: Елементарний курс: навч. посіб. / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвеева. – Х.: Одиссей, 2007. – 492 с.
13. Новий тлумачний словник української мови. В 4 т. Т. 1: А – Є / Уклад.: В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. – К.: Аконіт, 2000. – 910 с. – (Нові словники).
14. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А-Г. – 672 с.

Крижановский А.Ф. «Гарантии правового порядка»: правовая категория или метафора? В статье рассматривается вопрос относительно используемого в отечественной теоретической и прикладной юриспруденции понятия «гарантии правопорядка». В современной ситуации оно выполняет по большей части функции образа (метафоры). Достижение этим понятием свойств правовой категории требует его содержательной «перезагрузки» и наполнения.

Ключевые слова: правовой порядок, правопорядок, законность, гарантии правового порядка, правовая метафора.

Kryzhanovskiy A.F. Guarantees of legal order: legal category or metaphor? The article deals with the term of «legal order guarantees» in modern theoretical and practical jurisprudence which is used as a metaphor. Problems of achieving the status of legal category connected with the process of its «reloading» and re-understanding are revealed.

Key words: legal order, legitimacy, guarantees of legal order, legal metaphor.

УДК 343.2.01(477)“165/172”

Любченко Д.І.,

канд. юрид. наук, доцент кафедри господарського та
фінансового права АПСВ ФПУ

*Принципи та система покарань за гетьманськими універсалами
у кримінальному праві Гетьманщини другої половини
XVII – першої чверті XVIII ст.*

У статті висвітлюються принципи та системи покарань у кримінальному праві Гетьманщини за гетьманськими універсалами другої половини XVII – першої чверті XVIII ст.

Ключові слова: гетьманські універсали, кримінальне право, історико-правова наука, Магдебурзьке право, Литовський Статут.

Проголошення незалежності України, розбудова національної державності, становлення вітчизняної правової системи викликає значну увагу науковців до проблемних питань історії українського права, зокрема — історії кримінального права. Слід зазначити, що одним з важливих дослідницьких напрямів вітчизняної історико-правової науки стає розробка актуальних питань історії кримінального права Гетьманської України другої половини XVII – першої чверті XVIII ст.

У світлі викладеного вище, на особливу увагу заслуговує дослідження принципів та системи покарань у кримінальному праві Гетьманщини за гетьманськими універсалами другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. Це зумовлено, передусім, важливим місцем, що посідають принципи та види покарань у системі кримінального права. Окрім того, українське кримінальне право за гетьманськими універсалами вказаного періоду загалом, і, зокрема, принципи і система покарань у вітчизняній історико-правовій науці ґрунтовно не досліджувалось.

Важливо підкреслити і те, що через дослідження принципів і системи покарань за гетьманськими універсалами з'являється реальна можливість вивчити правосвідомість українського суспільства, визначити характер суспільних правових поглядів на зміст, сутність та особливості кримінально-правових відносин у Гетьманській Україні другої половини XVII – першої чверті XVIII ст.

Метою нашої статті є необхідність з'ясувати принципи і систему покарань у кримінальному праві Гетьманської України другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. за гетьманськими універсалами.

Загалом, кримінальне право Гетьманщини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. за гетьманськими універсалами досліджено у вітчизняній історико-правовій науці, як зазначалось вище, недостатньо. Разом з тим, слід зазначити, що деякі поняття та інститути кримінального права Гетьманської України за гетьманськими універсалами досліджувались у статті А. Козаченка «Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648 – 1657 роки)» (2003 р.). Вчений на підставі аналізу універсалів гетьмана Богдана Хмельницького дослідив види злочинів, мету покарання та систему покарань у кримінальному праві Гетьманщини у період національно-визвольної війни українського народу. Разом з тим, кримінальне право від 1657 р. і до кінця першої чверті XVIII ст. за універсалами гетьманів у вітчизняній історико-правовій науці є, фактично, недослідженим. Як результат, не отримали характеристики принципи і система покарань, що були відображені у нормах зазначених правових пам'яток.

Таким чином, мета цієї статті полягає у необхідності визначити принципи і систему покарань у кримінальному праві Гетьманської України другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. за гетьманськими універсалами.

Принципи покарання знайшли своє відображення у гетьманських універсалах досліджуваного періоду, на що вказує розуміння законодавцем необхідності встановити і дотримуватись певних норм, правил при призначенні покарання. Зокрема, у гетьманських універсалах чітко зафіксовано один з найважливіших принципів законності: судити і призначати винному покарання відповідно до закону («...карали ведлуг...декрету от нас в войску выданого...» [1, с. 79], «...буде суворо покараний на горло за статтями остроги Війська Запорозького» [1, с. 81], «...а також, згідно з військовими артикулами...буде покараний на горло» [1, с. 110], «...таковий кожний своеволец каран будет правом войсковым...» [1, с. 264], «...такового кожного сурово правом войсковымъ яко противника воле нашей карати роскажемъ» [2, с. 105] та ін.).

Також у гетьманських універсалах проводиться інший важливий принцип – визнання особою винною і такою, що підлягає покаранню за вироком суду. Такого висновку можна дійти, аналізуючи вказівки гетьманів у своїх універсалах полковникам, сотникам, іншим, наділеним судовими повноваженнями, особам негайно вчиняти правосуддя стосовно винного: «...и каждого срокго карати мает, на которого скарга будетъ, а ежели би фолкговаль и справедливости нечинил, tedy срокгости войсковое дознаеть...» [1, с. 94-95], «...а бунтовников теж без фолкги на горле карати...» [1, с. 112], «...а если бы имъ фолкговал, а нас наименшая бы мела скарга дойти...tedy самъ за тое от нас будет караный...» [1, с. 117], «...таковыхъ мы тогда каждого пану полковникови Киевскому сурово и безщадно карати роскажемъ...» [2, с. 90], «...абы-сте того пильне постерегали, и ничимъ не уводячись, свовольниковъ тыхъ сурово карали...ежели бы-сь таковымъ свовольникомъ фолькговаль, самъ съ ними посполу каранья нашего не уйдетъ» [2, с. 91].

Дослідження гетьманських універсалів засвідчує, що у правових пам'ятках прямо не вказується принцип призначення покарання за наявності вини особи, хоча він впливає з контексту самих нормативно-правових актів. Адже у них повідомляється, що саме судові органи Гетьманщини та посадовці, наділені судовими повноваженнями, мають розглядати кримінальні справи та доводити вину, і на підставі цього призначати покарання.

Із цим принципом тісно пов'язаний і інший, не менш важливий: покарання має відповідати тяжкості вчиненого злочинного діяння. У гетьманських універсалах зазначається, щоб винних карали «...ведлуг их заслуги...» [1, с. 79], «...где и одъ насъ каждый таковой без отпущу сурово каранъ будетъ...» [1, с. 149], «...водлуг заслуги і учинку своего...» [1, с. 219], «...подлугъ заслугъ карали...» [1, с. 224], «...хто що заслужив, так йому й заплату вчинить» [1, с. 263], «...водлугъ проступковъ ихъ» [2, с. 90–91] тощо.

У гетьманських універсалах також простежується принцип особистого характеру відповідальності. Такий висновок можна зробити, враховуючи відсутність в універсалах згадок про притягнення до кримінальної відповідальності родичів або близьких осіб, що вчинили злочин.

Достатньо яскраво в гетьманських універсалах проявились два важливих принципи: демократизму та невідворотності покарання. Зокрема, принцип демократизму виявився у тому, що під загрозою «військової кари» попереджувались усі, хто міг гіпотетично вчинити злочин, без огляду на його посаду чи стан: полковники, сотники, рядові козаки, простолюдини («Всім взагалі і кожному зокрема, кому про це знати належить, а саме: козакам з Війська нашого Запорозького і всім тим, хто тепер перебуває у різних полках, так і в нових загонах знаходиться і тих, хто буде гуртуватися...Кожного застерігаємо карою на горло» [1, с. 81], «Всім загалі і кожному зокрема, кому про це належить знати...» [1, с. 83], «Всем воец и каждому зособна, кому о том ведати належит, меновите паном полковником, сотником, атаманом, асавулом и всем козакомъ Войска..., также месчаном...и селяном..., іжъ постерегаючи всюди, абы порадок был...што кожний спречний,...яко кгвалтовникъ листовъ нашихъ гетманскихъ будетъ срокго покаранъ» [1, с. 94], «...абы жадень зъ старшины и черни войска Запорозского, высланыи яко отъ насъ самихъ такъ и отъ полковниковъ, и какой-кольвекъ кондиции люде...наименшого не важелся утяженья и кривды чинити...» [2, с. 105] тощо.

Цікаво, що невідворотність покарання простежується, фактично, у кожному з виданих гетьманами універсалів. Повідомляється, що кожний, хто вчинить злочин, буде покараний: «...кождий спречный...будеть срокго покаранъ» [1, с. 94], «...а которій бы противнымъ былъ, таковій кождій от нас, яко своеволникъ, каранъ будетъ...» [1, с. 119], «...кгдажь кождый противный волъ нашей...сурово караный будетъ [2, с. 102], «...назначивши на каждого спротивного воле нашей и сему выразному писанью безъ баченья и фольги суровое каранье» [2, с. 106], «...таковый кождый противень...отъ насъ не войдетъ караня» [3, с. 144] тощо.

Гетьманські універсали містять доволі цікаву і розгалужену систему покарань. Зокрема, у гетьманських універсалах майже відсутні вказівки на стягнення на користь потерпілого майнових штрафів. Так, А. Козаченко стверджує, що в універсалах не встановлюється головщина, вкрай рідко зустрічаються штрафи. З цього він доходить висновку, що «...це говорить на користь пріоритету принципів козацького права, для якого розвиток майнових покарань не був характерним...» [4, с. 125]. Але, на нашу думку, таке твердження не відповідає дійсності. Адже цей дослідник зазначає, що «Гетьман, як правило, лише кваліфікував склад злочину, а право встановлювати конкретне покарання за нього, керуючись відповідними правовими джерелами, делегував полковим, сотенним та магістратським судам» [4, с. 124].

Дійсно, на перший погляд гетьманські універсали часто вказують на необхідність покарання без зазначення конкретної санкції. Відповідно, визначенням санкції за конкретний злочин займалися полкові чи сотенні козацькі суди. При цьому вони мали ґрунтуватись на нормах легітимних на той час джерел права. Такими джерелами могли бути Литовський Статут 1588 р., збірники Магдебурзького права або норми звичаєвого права.

Аналіз вказаних правових джерел вказує на те, що їх норми збігались щодо принципів задоволення інтересів потерпілої особи або його родичів через сплату відповідного відшкодування. Різниця ж полягала у тому, що у Литовському Статуті 1588 р. розмір майнових покарань залежав від стану потерпілого, хоча ця залежність, враховуючи демократизацію права після національно-визвольної війни середини XVII ст., вже не мала впливу. Отже, слід зазначити, що козацькі суди при призначенні майнових стягнень на користь потерпілого могли керуватись нормами звичаєвого або Магдебурзького права, Литовського Статуту III редакції, при цьому ігноруючи принцип феодалного права-привілею.

Слід зазначити, що у гетьманських універсалах були відображені фізичні покарання, зокрема, смертна кара. Вона передбачалась за різноманітні злочини, наприклад: вбивство, державну зраду, збройні заворушення, службову недбалість, «наход», якщо винні вчиняли «збитки і кривди», «здырств и лупезствъ», під якими можна розуміти вчинення тяжких злочинів як проти особи, так і її майна [1, с. 81, 88, 108, 110–112, 114, 117, 124, 128, 177, 178, 205, 215, 219, 272; 2, с. 88, 110, 122–123, 125; 5, с. 262].

Разом з тим, варто наголосити на особливостях смертної кари, відображеної у нормах гетьманських універсалів. Зокрема, необхідно вказати на відсутність у гетьманських універсалах видів кваліфікованої смертної кари. У них зустрічаємо лише просту форму смертної кари – відсікання голови та повішення. Натомість, як зазначає А. Козаченко, «...у період панування феодално-абсолютистського ладу та перших буржуазних революцій прилюдна кваліфікована смертна кара у країнах Європи передбачалась за значну частину злочинів і була звичним явищем» [4, с. 125]. У гетьманських універсалах кваліфікована смертна кара не передбачалась, що засвідчує факт відсутності у них залякування як мети покарання.

На те, що смертна кара вже не була інструментом залякування в руках привілейованого стану вказують і інші моменти. Так, із зміною суспільного ладу після національно-визвольної революції середини XVII ст. зникає польська шляхта, у правовому відношенні усі стани населення стають рівними. З іншої сторони, в гетьманських універсалах відсутні згадки про вплив становості на покарання, у тому числі й на смертну кару: їй за рівних умов підлягали як селяни, так і представники козацької старшини. Зокрема, часто зазначалось, що «Ознайомцем тимъ писаніємъ нашимъ кождому, кому о томъ ведати надлежитъ, такъ старшине, яко и черне Войска Запорозского...а которій бы противнымъ былъ, таковій кождій от нас, яко своеволникъ, каранъ будетъ...» [1, с. 119], «Ознаймуемъ симъ писаніємъ...старшине и черне войска...и инымъ всякого стану и кондицілюдемъ...жаднои

перешкоды...чинить не важился...» [2, с. 110-111]. Подібна термінологія зазначалась і в інших гетьманських універсалах [1, с. 112, 117, 118; 2, с. 88, 90-91] тощо.

Дослідження гетьманських універсалів дає можливість дійти висновку про відсутність у них тілесних покарань. Це ще раз засвідчує факт відсутності у нормах цих нормативно-правових актів фіксації такої мети покарання як залякування.

Слід зазначити, що гетьманські універсали не містять норм, в яких би було зафіксоване позбавлення волі. Фактично міститься лише згадка про запобіжний захід – арешт («...розказуємъ без фольги вшелякой быты и громыть и до насъ звязаты одсылаты...» [1, с. 149], «...такового яко...проступцу...и своволника позволяемо звязавши до насъ присылать...» [2, с. 129, 225], «...абы были до крепкого вязенья даваны и держаны до нашего приезде...» [2, с. 225]). Про нього говориться і у листі князя Г. Ромодановського до царя, в якому він повідомляє, що злочинці посаджені під арешт до приїзду гетьмана: «...онъ полковникъ принялъ и велелъ ихъ до гетманского приказа и до съезду полковниковъ посадить въ яму...» [6, с. 262].

У нормах гетьманських універсалів були відображені кримінальний штраф та конфіскація майна. Штраф («вина до скарбу військового») передбачався за порушення гетьманських постанов. Він мав як фіксовану суму, так і визначався за розсудом суддів, але був додатковим видом покарання до інших. Наприклад, в одному з гетьманських універсалів зазначалось, що за порушення постанови про заборону заподіювати шкоду монастирю, винний «...каранъ будетъ сурово и приплатитъ того самъ» [2, с. 86]. Фіксована сума коливалась від 500 золотих монет до 1000 талярів. Так, універсалом від 24 червня 1657 р. було попереджено, що за порушення заборони спричинювати майнову шкоду протопопу М. Гунашевському винний буде покараний «...виною до скарбу нашего воискового петисотъ золотыхъ» [1, с. 230]. Але були випадки, коли сума залишалась невизначеною: «...пилно приказуемъ, абы онымъ ни кто...не чинилъ жадное перешкоды...подъ виною до шкатули войсковой певного...» [2, с. 222].

Конфіскація майна передбачалась за порушення заборони на заняття певними видами господарської діяльності, зокрема, за вироблення та продаж козаками у містах горілки («А хто бы любъ явнымъ, либо потаеннымъ способомъ...важился шинками своими побочными чинить перешкоду: такового...обирати позволяемъ...» [2, с. 190], «...теды не только на шкуре своей строгое понесетъ каранье и худобы позбудеть...» [1, с. 218–219], «...такового позволяемъ тамошнимъ майстратовымъ, постерегши, заберати и грабити» [2, с. 246]).

Однією з особливостей системи покарань за гетьманськими універсалами є відсутність таких покарань як позбавлення честі або вигнання. Це пояснюється тим, що під час і після національно-визвольної революції 1648 – 1657 рр. в Гетьманській Україні відбулась демократизація суспільного життя, феодално-кріпосницькі відносини, які існували в Речі Посполитій, були зруйновані. Як наслідок, усі стани населення були урівнені в правах, отже, шляхетські станові привілеї скасовувались, у тому числі, і виключне право шляхти на честь. Честь тепер стає надбанням кожного стану, і у тому розумінні, в якому вона довгий час існувала за польсько-литовської доби, після національно-визвольної війни українського народу нівелюється.

Таким чином, із викладеного вище можна дійти таких висновків:

- у гетьманських універсалах другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. як важливих джерел вітчизняного кримінального права зазначеного періоду знайшли відображення принципи покарання, які здебільшого були формально закріплені у нормах цих правових пам'яток;
- в універсалах гетьманів були закріплені такі важливі принципи як: принцип законності; принцип визнання особи винною і такою, що підлягає покаранню лише за вироком суду; принцип призначення покарання лише за наявності вини особи; принцип відповідності покарання тяжкості вчиненого злочинного діяння; принцип особистого характеру кримінальної відповідальності; принцип демократизму та принцип невідворотності покарання. Наявність вказаних демократичних і справедливих за своєю суттю принципів покарання вказує на високий рівень розвитку вітчизняного

кримінального права у досліджуваний період, а також достатньо високий рівень правосвідомості українського суспільства;

- у гетьманських універсалах відображена самобутня система покарань, яка включала майнові покарання на користь потерпілого, майнові кари на користь держави (кримінальні штрафи, конфіскація майна), просту смертну кару у формі відсікання голови та повішення;
- особливістю відображеної у нормах гетьманських універсалів системи покарань є відсутність кваліфікованих видів смертної кари, тілесних покарань, позбавлення волі, честі або вигнання. Зазначена своєрідна система покарань склалась під впливом наслідків національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., зокрема, скасування станових привілеїв, руйнування феодальних відносин. Вказані особливості системи покарань вказує на відсутність у кримінальному праві досліджуваного періоду такої мети покарання як залякування.

Література

1. Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / Національна Академія наук України; Ін-т історії України; Ін-т української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського; Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 381 с.
2. Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. – Т. 5: 1633 – 1699. – СПб.: Въ типографіи Э. Праца, 1853. – 288 с.
3. Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. – Т. 4: 1657 – 1659. – СПб.: Въ типографіи П.А. Кулиша, 1863. – 275 с.
4. Козаченко А. Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648 – 1657 роки) / А. Козаченко // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 4. – С. 120 – 126.
5. Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. – Т. 8: 1668 – 1669. 1648 – 1657. – СПб.: Типографія В.В. Пратцъ, 1875. – 400 с.
6. Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. – Т. 11: 1672 – 1674. – СПб.: Типографія М. Эттингера, 1879. – 820 с.

Любченко Д.И. Принципы и система наказаний за гетманскими универсалами в уголовном праве Гетманщины второй половины XVII – первой четверти XVIII ст. В статье освещаются принципы и системы наказаний в криминальном праве Гетманщины по гетманским универсалам второй половины XVII – первой четверти XVIII ст.

Ключевые слова: гетманские универсалы, криминальное право, историко-правовая наука, Магдебургское право, Литовский устав.

Liubchenko D. I. Principles and the hetman punishment system in the criminal law of hetmanschina in the second part of XVII – the first quarter of XVIII. Principles and the hetman punishment system in the criminal law of hetmanschina in the second part of XVII – the first quarter of XVIII are revealed in the article.

Key words: hetman universal, criminal law, historic-legal science, Magdeburhskiy law, Lytovskiy charter.

УДК 342.565.2(477)

Майданник О.О.,

докт. юрид. наук, доцент, професор
кафедри конституційного права та правознавства ННІ земельних ресурсів та правознавства
Національного університету біоресурсів і природокористування України

Статус Конституційного Суду України: характерні риси, особливості

У статті розглядаються питання правової природи статусу Конституційного Суду України як єдиного органу конституційної юрисдикції, його місця в системі державної влади.

Ключові слова: верховенство Конституції України, Конституційний Суд, статус, конституційна юстиція, конституційна юрисдикція, конституційний контроль, конституційний нагляд.

Неодмінним атрибутом правової держави є забезпечення належного рівня конституційної законності — правової охорони конституції, що становить один із найважливіших чинників забезпечення верховенства і стабільності Основного Закону держави. Це є однією із важливих гарантій належної, ефективної дії положень конституції у всіх сферах життєдіяльності суспільства і держави.

Світовій практиці державного будівництва відомі різні форми правової охорони конституції. Основними серед них прийнято вважати конституційний контроль та конституційний нагляд. Основна відмінність між конституційним контролем та конституційним наглядом полягає у тих правових заходах впливу, які можуть бути застосовані відповідними органами у випадках порушення конституції. Сутність конституційного контролю полягає у тому, що відповідні органи у випадках порушення Конституції мають право безпосередньо втручатися у діяльність підконтрольних органів, скасовувати чи призупиняти дію актів, що суперечать Конституції України. На відміну від органів конституційного контролю, органи конституційного нагляду подібних повноважень не мають. Їх основне призначення полягає в тому, щоб повідомити відповідний уповноважений орган держави про неконституційність певного правового акта. Існують різні точки зору щодо ефективності названих правових форм забезпечення правової охорони конституцій.

Зарубіжна теорія і практика державного будівництва надає перевагу судовим органам конституційного контролю, тобто конституційній юстиції та конституційній юрисдикції. Конституційна юрисдикція, яка належить до юридичних інститутів та процедур, що забезпечують правову охорону конституції, посідає одне з провідних місць у механізмі реалізації конституції у сучасному світі застосовуються різні моделі конституційної юрисдикції. Їх особливості впливають переважно із специфіки правових систем тих чи інших країн (сімей правових систем). Основні відмінності між цими моделями проходять по лінії розмежування суб'єктів конституційної юрисдикції. Для країн загального права (англо-саксонської сім'ї правових систем) характерним є здійснення функцій конституційної юрисдикції загальними судами, часто – Верховними судами (США, Японія) [1; 2, ст. 81].

Для країн континентального права (романо-германській сім'ї правових систем), тобто переважній більшості країн Європи, притаманним є покладення зазначеної функції на спеціальні конституційні суди (Німеччина, Італія) [3, ст. 92, 93; 4, ст. 134].

Питання щодо місця і ролі Конституційного Суду України у механізмі держави привертають увагу багатьох вітчизняних науковців, зокрема: М. Козюбри, Л. Грицаєнко, П. Рабінювича, А. Селіванова, В. Скоморохи, А. Стрижака, І. Тимченка, В. Кампа, А. Колодія, В. Погорілка, В. Шаповала та ін. [5–12]. Однак, зважаючи на те, що за умов здійснення конституційної реформи в Україні, більш глибокого осмислення потребують проблеми, пов'язані із

визначенням правової природи Конституційного Суду України. Метою цієї статті є виявлення й аналіз основних рис і ознак, через які виявляється специфіка статусу Конституційного Суду України, його визначальні характеристики як особливого органу в системі судової влади.

Статус Конституційного Суду України визначається у ст. 147 Конституції України, ст. 1 Закону «Про Конституційний Суд України» (далі – Закон) [13; 14]. Відповідно до їх положень, Конституційний Суд є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

Необхідно зазначити, що у тих країнах, у яких конституційна юрисдикція здійснюється загальними судами незалежно від того, чи вона є функцією всіх судів загальної юрисдикції, чи лише Верховного Суду, питання про визначення їх правової природи та місця в системі органів держави не виникає. Це питання постає у тих випадках, коли здійснення функції по забезпеченню правової охорони конституції, контролю за її дотриманням покладається на спеціалізовані органи – конституційні суди. Отже, проблема визначення правової природи органів конституційної юрисдикції, їх правового статусу та місця в системі органів держави набуває актуальності для європейської, у тому числі української моделі конституційної юрисдикції.

Як у зарубіжній, так і у вітчизняній юридичній науці не існує єдиної точки зору щодо місця Конституційного Суду в системі поділу влади. За традицією, започаткованою ще Г. Кельзенем, конституційні суди інколи відносять до особливої четвертої гілки державної влади, яку іменують контрольною. Однак, така точка зору не набула значного поширення. Більшість як зарубіжних, так і вітчизняних конституціоналістів доходять до висновку про те, що конституційні суди мають судову природу, а отже, про їх належність органів судової влади [10–12]. Разом із тим, відзначаються істотні особливості конституційних судів, які відрізняють їх від судів загальної юрисдикції.

Аналіз положень Конституції України та Закону, а також європейських конституцій та спеціальних законів про конституційні суди, дає підстави для висновку про те, що Конституційний Суд України, як і конституційні суди інших європейських держав, є невід'ємною складовою судової влади. Цей висновок впливає, насамперед, із аналізу положень ст. 124 Конституції України, відповідно до якої судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом та судами загальної юрисдикції. Спільними для Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції є:

- організаційна форма;
- функціональне призначення;
- процесуальна форма діяльності;
- основні принципи діяльності.

Водночас, особливу увагу слід звернути на принципи діяльності Конституційного Суду та судів загальної юрисдикції. Виходячи із положень законодавства України, зазначені вище органи здійснюють свою діяльність на основі єдиних конституційних засад, зокрема: незалежність, колегіальність, гласність, обґрунтованість і обов'язковість рішень тощо (ст. 129 Конституції України; ст. 4 Закону). Водночас, спірним у науці і практиці є питання стосовно поширення на конституційне судочинство принципу змагальності. На відміну від конституцій та законів про конституційні суди деяких європейських держав, у тому числі й тих, що утворилися в межах колишнього СРСР, Законом України «Про Конституційний Суд України» не передбачаються принципи змагальності серед основних принципів його діяльності. Це, очевидно, цілком правомірно, оскільки принцип змагальності може застосовуватися при розгляді далеко не всіх справ, які підвідомчі Конституційному Суду. Особливо це стосується тих ситуацій, коли суб'єктом права на конституційне звернення є громадяни. У той самий час навряд чи можна заперечувати наявність істотних елементів змагальності при розгляді Конституційним Судом питань, що стосуються спорів про конституційність законів чи інших правових актів, про компетенцію органів влади тощо. Спільними для Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції є також гарантії незалежності та недоторканності суддів, підстави звільнення суддів з посади, а також вимоги щодо несумісності. Такий висновок впливає із аналізу змісту статей 126 і 127 Конституції Ук-

раїни. Слід підкреслити також деякі інші спільні для Конституційного Суду та судів загальної юрисдикції риси. Так, Конституційним Судом не порушуються питання про конституційність закону чи іншого правового акта за власною ініціативою; у процесі конституційного провадження можуть відбуватись усні дебати; обов'язковість рішень Конституційного Суду та ін.

Таким чином, характер і зміст діяльності Конституційного Суду засвідчує, що він є невід'ємною складовою судової влади.

Проте, правову природу Конституційного Суду та його місце в системі органів державної влади визначають не тільки і навіть не стільки спільні риси з судами загальної юрисдикції, скільки відмінності між ними. Конституційний Суд є особливим державним органом, статус якого істотно відрізняється від статусу судів загальної юрисдикції. Він, як встановлено у законодавстві, є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, тобто органом державної влади, основним завданням якого визначено гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України (ст. 147 Конституції України; ст. 2 Закону).

Відповідно до ст. 147 Конституційний Суд вирішує питання про відповідність Конституції України законів та інших правових актів і дає офіційне тлумачення конституції та законам України. Отже, Конституційний Суд є єдиним у державі органом, що наділений зазначеними повноваженнями.

Визначаючи так правовий статус Конституційного Суду України, у чинних законах та законодавчих актах підкреслюється, що він, виступаючи органічним елементом системи судової влади України, водночас, як особливий орган державної влади, не входить до системи судів загальної юрисдикції. Конституційний Суд реалізує свої повноваження шляхом розгляду і вирішення в судовому засіданні справ щодо конституційності законів та інших правових актів. Він дає висновки з питань своєї компетенції, передбачених Конституцією і Законом.

Склад Конституційного Суду України, порядок його формування, строк його повноважень, вимоги, що ставляться до кандидатів у судді Конституційного Суду, визначаються у ст. 148, 149 Конституції; Ст. 5-9 Закону.

Зважаючи на особливе місце Конституційного Суду в системі органів державної влади, уу законодавстві встановлено підвищені вимоги до кандидатів на посади суддів. Відповідно до ст. 16 Закону, суддею Конституційного Суду України може бути лише громадянин України, який на день призначення досяг 40-річного віку, тобто має достатній життєвий досвід, вищу юридичну освіту, стаж практичної, наукової або педагогічної роботи за фахом не менше десяти років. Обов'язковим є також володіння державною мовою і проживання в Україні протягом останніх 20 років. Підвищені вимоги до формування суддівського корпусу Конституційного Суду є цілком виправданими, оскільки в державі повинен бути такий орган конституційної юрисдикції, який би відображав і на високому професійному рівні виконував покладені на нього важливі функції, забезпечував справедливе, об'єктивне і неупереджене вирішення справ.

Таким чином, особливості статусу Конституційного Суду України обумовлюються певними положеннями українського законодавства.

По-перше, особливість статусу Конституційного Суду полягає в тому, що він не входить до системи судів загальної юрисдикції, а отже, не знаходиться з ними у відносинах субординації. Іншими словами, Конституційний Суд – це самостійний орган державної влади, що є незалежним від судів загальної юрисдикції. На такий його статус вказує, зокрема, наявність у нього самостійного бюджету, істотні відмінності в організації і процедурі його роботи, специфіка управління ним, особливості статусу суддів Конституційного Суду тощо.

По-друге, на відміну від судів загальної юрисдикції, включаючи їх вищу інстанцію – Верховний Суд України, повноваження Конституційного Суду регламентуються насамперед безпосередньо Конституцією України. І це цілком логічно, оскільки саме Конституційний Суд перевіряє на відповідність Конституції законів та інших правових актів, а також здійснює функцію офіційного тлумачення положень Конституції і законів, згідно з якими діють органи державної влади, органи місцевого самоврядування та інші суб'єкти права.

По-третє, відповідно до встановленої у Конституції компетенції Конституційного Суду, він може здійснювати у визначених Основним Законом та Законом «Про Конституційний Суд України» формах і межах, функцію конституційного контролю за діяльністю органів законодавчої і виконавчої влади, опосередковано – за судами загальної юрисдикції, а також – за діяльністю глави держави – Президента України. Здійснюючи зазначені функції, Конституційний Суд виступає як представник найвищої державної влади.

По-четверте, специфіка Конституційного Суду полягає і в тому, що він розглядає й вирішує не спори у повному розумінні цього слова, а питання про відповідність Конституції України законів та інших правових актів, тобто про їх конституційність. Звідти випливає основна мета діяльності Конституційного Суду, що визначена в Конституції та Законі «Про Конституційний Суд України» – гарантування верховенства конституції як Основного Закону держави.

По-п'яте, аналіз конституційного законодавства приводить до висновку про подвійний характер правової природи Конституційного Суду, а саме: з одного боку, він є органом правосуддя, невід'ємною складовою судової влади, а з другого, виступає як орган, незалежний від інших органів державної влади, і підпорядкований у своїй діяльності лише Конституції. Подвійний характер правової природи Конституційного Суду обумовлює також і особливість його взаємовідносин з політикою. Так, хоча Конституційний Суд не є органом політичним, його діяльність пов'язана із здійсненням політичної функції. Така його функція обумовлена вже тим, що сама Конституція, на сторожі якої стоїть Конституційний Суд, є документом не тільки юридичним, а й політичним. Не можна не зважати також на те, що переважна більшість питань, які становлять предмет конституційної юрисдикції, мають виразне політичне забарвлення. Водночас, беручи до уваги проблеми політичного характеру, Конституційний Суд повинен насамперед оцінювати їх з позицій Конституції, а не навпаки – прилаштовувати Конституцію під потреби політичного моменту. Як вказує досвід, надмірна політизація Конституційного Суду призводить до втрати ним незалежності, і врешті-решт загрожує самому його існуванню. Конституційний Суд є свого роду арбітром, і як такий він має стояти поза політикою.

Література

1. Конституція Сполучених Штатів Америки // Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательство / Под ред. О.А.Жидкова. – М.: Прогресс, Универс. – 1993.
2. Конституция Японии // Конституции зарубежных государств / [Сост. проф. В.В.Маклаков]. – М.: Юридлит., 1996. – 417с.
3. Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина // Конституции зарубежных государств.
4. Конституція Італійської республіки // Конституции зарубежных государств.
5. Козюбра М. Конституційний Суд в системі органів державної влади / М.Козюбра // Державно-правова реформа в Україні. Матер. наук.-практ. конф., листопад 1997 р. – К.: Інститут Законодавства Верховної Ради України, 1997. – С. 18-21.
6. Грицаєнко Л. Роль конституційної Ради як органу конституційного контролю в державі та суспільстві Франції / Л.Грицаєнко // Право України. – 2005. – №5. – С. 134-139.
7. Рабінович П. Верховенство права та інтерпретації Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України / П.Рабінович // Вісник Конституційного Суду України. – 2006. – №1. – С. 37-47.
8. Селіванов А. Проблемні аспекти законотворчого процесу та їх відображення в рішеннях Конституційного Суду України / А.Селіванов // Право України. – 2004. – №9. – С. 34.
9. Скомороха В. Правові форми участі Конституційного Суду у законотворчості / В.Скомороха // Вісник Конституційного Суду України. – 2006. – №5. – С. 47-76.
10. Стрижак А. Конституційний Суд України як гарант дотримання конституційних принципів демократичної, правової держави / А.Стрижак // Право України. – 2010. – №6. – С. 4-12.
11. Тимченко І. Механізм конституційної юрисдикції в Україні: становлення і розвиток / І.Тимченко // Право України. – 2010. – №6. – С. 12-26.
12. Кампо В. Деякі проблеми розвитку конституційної юстиції в Україні / В.Кампо // Право України. – 2010. – №6. – С. 60-70.
13. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

14. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовт. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272. (в останній редакції від 07.07.2009 р.).

Майданник Е. А. Статус Конституционного Суда Украины: характерные черты, особенности. В статье рассматриваются вопросы правовой природы статуса Конституционного Суда Украины как единственного органа конституционной юрисдикции, его места в системе государственной власти.

Ключевые слова: верховенство Конституции Украины, Конституционный Суд, статус, конституционная юстиция, конституционная юрисдикция, конституционный контроль, конституционный надзор.

Maidanyk E.A. The status of Constitutional Court of Ukraine: specific characteristics, peculiarities. The issues of legal essence of the status of Constitutional Court of Ukraine as an only organ of constitutional jurisdiction are revealed in the article. It's role in the system of the state power is defined.

Key words: sovereignty of the Constitution of Ukraine, Constitutional Court, status, constitutional jurisdiction, constitutional control, constitutional oversight.

УДК 343.53:004

Мельник О.М.,

канд. наук з державного управління, доцент кафедри адміністративного, фінансового та господарського права АПСВ ФПУ

Використання електронно-обчислювальної техніки при вчиненні шахрайства

У статті розглядаються та уточнюються поняття використання електронно-обчислювальної техніки при вчиненні шахрайства.

Ключові слова: шахрайство, електронно-обчислювальна техніка, автоматизована обробка інформації, комп'ютери.

З огляду на широке впровадження інформаційних технологій у всі сфери суспільного життя та використання цих технологій при вчиненні злочинів, до Кримінального кодексу України (далі – КК України) у редакції 2001 р. законодавцем було введено нову кваліфікуючу ознаку шахрайства – «шахрайство, вчинене шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки» (ч. 3 ст. 190 КК України).

Необхідно відзначити, що поява цієї норми викликала багато зауважень як з боку науковців, так і практиків.

Проблемні питання незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки розглядали Д. С. Азаров, П. П. Андрушко, К. І. Беляков, М. С. Вертузаєв, В. Д. Гавловський, В. О. Голубев, М. В. Гуцалюк, М. В. Карчевський, М. І. Мельник, А. А. Музика, О. В. Смаглюк, О. М. Юрченко та ін.

Проте, потреби практики вимагають уточнення поняття «електронно-обчислювальна техніка» та визначення способів її використання при вчиненні шахрайства.

Метою цієї статті є уточнення поняття електронно-обчислювальної техніки та визначення способів її використання при вчиненні шахрайства.

На нашу думку, визначення ознак шахрайства, вчиненого шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки потребує розгляду таких питань:

- Що слід розуміти під електронно-обчислювальною технікою і за якими ознаками певні технічні засоби можуть бути віднесені до цієї техніки?

- У чому полягає використання електронно-обчислювальної техніки?
- За якими критеріями операції з використанням електронно-обчислювальної техніки слід віднести до незаконних?

У чинних законах та законодавчих актах України не дається визначення поняття «електронно-обчислювальна техніка». Проте, як вбачається, зазначена техніка є, по-перше, обчислювальною, а по-друге, електронною.

Під обчислювальною технікою розуміють: галузь техніки, предметом якої є розробка та промислове виробництво електронних обчислювальних машин (ЕОМ) і периферійного устаткування для автоматизації процесів обробки інформації та управління; науку про методи і засоби автоматизації обробки інформації на основі цифрових та аналогових ЕОМ [1, с. 126]. А також – сукупність обчислювальних машин, пристроїв, приладів, елементів та вузлів, що застосовуються для автоматизації обробки даних; у широкому розумінні – обчислювальну техніку разом з відповідним математичним забезпеченням [2, с. 195].

Фахівці розглядають обчислювальну машину як інструментальний засіб для рахування, обчислень та перетворень інформації [1, с. 120]. Однак, слід зазначити, що окрім електронних, засоби обчислювальної техніки, відповідно до етапів створення, ще поділяють на: домеханічні; механічні; електромеханічні; електротехнічні [3, с. 9].

Прикметник «електронний» стосовно певної техніки вказує на те, що ця техніка реалізована на приладах, у яких мають місце електронні явища (електронних приладах) [4, с. 581]. Під електронною розуміють обчислювальну машину, основними активними елементами якої є електронні прилади [1, с. 729; 4, с. 581].

Узагальнюючи наведене вище, під електронно-обчислювальною технікою у ч. 3 ст. 190 КК України пропонується розуміти комплекс технічних засобів, реалізованих на електронних приладах і призначених для автоматизованої обробки інформації.

Основу такої техніки становлять електронні обчислювальні машини, що відносяться до різних поколінь, типів, класів, відрізняються своїми сферами застосування, технічними характеристиками й обчислювальними можливостями.

Традиційно електронно-обчислювальні машини поділяють на аналогові та цифрові. В аналогових обчислювальних машинах оброблювана інформація представляється відповідними значеннями аналогових величин (наприклад, струму, напруги, кута повороту якогось механізму тощо). Ці машини використовуються в основному в проектних і науково-дослідних установах у складі різних стендів по відпрацюванню складних зразків техніки і за своїм призначенням можуть розглядатися як спеціалізовані обчислювальні машини.

ЕОМ (комп'ютер) складається, як правило, з комплексу технічних (апаратних) та програмних засобів. Технічні засоби мають певну базову конфігурацію: системний блок, монітор, клавіатура, миша. До пристроїв виводу (відображення) інформації комп'ютера відносять монітор, принтер, акустичну систему; до пристроїв управління – мишу, клавіатуру; до пристроїв вводу інформації – клавіатуру, сканер, графічний планшет (дигітайзер), диск-води; до пристроїв зв'язку та передачі даних – модем; до пристроїв зберігання інформації – диски, дискети, компакт-диски, пристрої флеш-пам'яті; до пристроїв управління живленням – блоки живлення, блоки безперебійного живлення; до пристроїв локальної мережі – мережеві плати, кабелі, хаби тощо.

Сьогодні під терміном ЕОМ, як правило, розуміють цифрові обчислювальні машини (комп'ютери), призначені для обробки інформації, представленої у формі чисел (цифрових кодах) [5, с. 16; 6, с. 51]. Завдяки універсальним можливостям цифрових ЕОМ вони стали найбільш масовими засобами обчислювальної техніки. Це знайшло своє відображення й у КК України, де використовується поняття «сфера використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів)» (розд. XVI КК України).

Водночас, дослідники вказують на існування проблеми віднесення засобів нових інформаційних технологій до ЕОМ. Так, на думку О. М. Яковлева, частка так званих чистих ЕОМ стрімко зменшуватиметься, а частка комбінованих, створених на основі ЕОМ, або, що має в складі набір мінімально необхідних для ЕОМ блоків, пропорційно зростатиме. Це стосується сучасних контрольно-касових апаратів, смартфонів, ігрових консолей, ігрових

автоматів та будь-яких інших пристроїв, в основі яких використовуються функціональні аналоги основних пристроїв ЕОМ [7].

Крім того, до засобів електронно-обчислювальної техніки можна віднести також інші електронні пристрої обробки інформації та керування, створені на основі мікропроцесорів. Наприклад, у медицині мікропроцесори, вбудовані у медичні прилади (електрокардіографи, електроенцефалографи, біохімічні аналізатори тощо), дозволяють швидко й точно розшифрувати результати обстежень пацієнтів; у побуті – керують, за відповідними програмами, різними видами побутової техніки тощо.

Таким чином, термін «електронно-обчислювальна техніка» є досить широким, оскільки охоплює будь-який електронний пристрій, призначений для автоматизованої обробки інформації у числовій формі. До електронно-обчислювальної техніки слід відносити як «чисті» ЕОМ (комп'ютери), так і численні комбіновані електронні пристрої, створені на основі ЕОМ або мікропроцесорів.

Вбачається за доцільне не визначати в тексті закону таке поняття як електронно-обчислювальна техніка, а використовувати більш зручний термін – «комп'ютерна система». Він застосовується для позначення електронно-обчислювальної машини, автоматизованої системи та комп'ютерної мережі. Це дозволило б зробити редакцію цієї частини однозначною та з точки зору тлумачення більш зрозумілою.

Дефініція «використовувати» тлумачиться як застосовувати, вживати щось із користю, користуватися чимось [8, с. 115], де користуватися означає вживати, використовувати щось у своїх інтересах [8, с. 420].

Тобто, під використанням електронно-обчислювальної техніки певною особою необхідно розуміти застосування нею відповідних технічних засобів у власних інтересах. При цьому, досягнення поставленої мети буде найбільш ефективним, якщо використовується технічний засіб із функціями та властивостями, призначеними для виконання конкретного завдання.

Інтерес злочинця при вчиненні шахрайства полягає у заволодінні чужим майном або придбанні права на майно шляхом обману чи зловживання довірою. При цьому, постають питання:

- яким чином та які саме функції засобів електронно-обчислювальної техніки злочинець використовує для обману чи зловживання довірою;
- для обману кого (чи чого) використовується електронно-обчислювальна техніка – людини чи іншого технічного засобу?

Дослідники виділяють три основних напрями використання обчислювальної техніки: створення принципово нових знарядь виробництва «оживлянням» машин і механізмів, тобто вбудовуванням автоматичних інформаційно-переробних пристроїв у механічні системи (роботобудування, виробництво устаткування з числовим програмним керуванням, обробних центрів та ін.); автоматизація управління цілісними технологічними системами (автоматизація біотехнології, технології зв'язку, отримання та застосування ядерної енергії тощо); автоматизація різних соціально-комунікативних процесів (планування в суспільному виробництві та управління ним, конторської праці, наукових досліджень, освіти, торгівлі й інших видів послуг, криміналістики, охорони довкілля, дозвілля тощо) [9, с. 10–11].

Наголошується також, що сфера застосування обчислювальної техніки розширилася системами автоматизації творчої діяльності людини – створені численні так звані експертні системи, засновані на методах штучного інтелекту і призначені допомагати фахівцеві-прикладнику в процесі постановки діагнозу та прийняття різного роду рішень, а у деяких випадках і перевершують його у виконанні цих функцій [1, с. 127].

Зважаючи на те, що основну масу електронно-обчислювальної техніки становлять ЕОМ (комп'ютери) та пристрої, створені на їх основі, доцільно розглянути використання при вчиненні шахрайства саме ЕОМ (комп'ютерів).

На підставі наведеного вище, до цільових функцій комп'ютерів можна віднести виконання певної, корисної для користувача, роботи шляхом автоматизованої обробки інформації. При цьому, комп'ютер забезпечує також функції зв'язку, зберігання та введення-

виведення інформації, надання результатів обробки у вигляді, придатному для їх сприймання людиною.

При використанні комп'ютера злочинець, задля досягнення злочинної мети, застосовує методи обробки цифрової інформації. При цьому він задає (встановлює) програму роботи комп'ютера відповідно до власної злочинної мети – отримання інформації (результату обчислень), яку можна використати для обману чи зловживання довірою.

Тобто, використання комп'ютера передбачає взаємодію людини з комп'ютером. З одного боку, це злочинець, який вчиняє дії щодо досягнення методами автоматизованої обробки інформації певного результату обчислень, з іншого, – особа, яка, споживаючи цю інформацію, вводиться в оману.

Під взаємодією людини з обчислювальною машиною розуміють процес обміну повідомленнями між людиною та обчислювальною машиною, обумовлений необхідністю послідовного і/або паралельного виконання людиною і машиною дій та операцій при вирішенні будь-якої задачі. Різновидом такої взаємодії є режим діалогу («інтерактивний», «розмовний»), при якому користувач має можливість втручатися у процес вирішення задачі в комп'ютері. При цьому, ефективність взаємодії людини з обчислювальною машиною залежить від ступеня знання людиною можливостей машини для вирішення її завдань, психологічної готовності людини до здійснення взаємодії з машиною (зокрема, право людини помилятися), доступності ЕОМ для людини (можливості звертатися до машини у будь-який час), швидкості реакції ЕОМ на введену до неї людиною інформацію, зручності спілкування людини з ЕОМ з точки зору інженерної психології [1, с. 108, 608].

При вчиненні шахрайства доцільно розглядати систему «людина (злочинець) – комп'ютер – людина (потерпілий)», в якій обман чи зловживання довірою відбувається опосередковано через процедури автоматизованої обробки інформації, що забезпечуються програмою (послідовністю команд), закладеною у комп'ютер.

М. І. Мельник під незаконними операціями з використанням електронно-обчислювальної техніки пропонує розуміти такі спрямовані на заволодіння чужим майном або придбання права на майно операції, в основі яких лежать обман чи зловживання довірою. При цьому, на його думку, вказану кваліфікуючу шахрайство обставину утворюють лише операції, здійснення яких без використання електронно-обчислювальної техніки є неможливим [10, с. 479].

На нашу думку, не можна використовувати вирази «обманути комп'ютер» або «зловживати довірою комп'ютера». При шахрайстві з використанням комп'ютера людина вводиться в оману опосередковано – шляхом ознайомлення з певним інформаційним продуктом, виробленим комп'ютером (результатами обчислення).

Таким чином, можна дійти висновку, що використання електронно-обчислювальної техніки при вчиненні шахрайства полягає у виробленні злочинцем викривлених результатів автоматизованої обробки інформації, які виглядали б як дійсні, та доведенні цих результатів до відома потерпілого.

Не можна погодитись з думкою, що обман при вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 190 КК України, може виявитись у застосуванні програмних засобів, які дають змогу винному будь-яким чином (шляхом відшукування випадкових цифр, паролів тощо) здійснити несанкціонований доступ до інформації, яка зберігається чи обробляється в автоматизованих системах, щоб ввести в оману автоматизовану систему і видати себе за того, хто має право на ній працювати і здійснювати відповідні операції (за «свого») [10, с. 480; 11].

Необхідно зазначити, що при вчиненні шахрайства з використанням електронно-обчислювальної техніки, в оману вводиться саме людина, яка є безпосереднім користувачем відповідних технічних засобів і діяльність якої пов'язана з використанням результатів їх обчислень. Наприклад, злочинець при купівлі товару надає касиру-оператору підроблену платіжну картку, інформація з якої вводиться до комп'ютерної системи та ініціює передбачені платіжною системою певні процедури обробки інформації. На підставі отриманого від банку повідомлення (результату обчислень комп'ютерної системи) касир-оператор приймає рішення щодо визнання договору купівлі-продажу дійсним.

Обман чи зловживання довірою при використанні комп'ютера можуть відбуватися в процесі здійснення операцій з обробки інформації у комп'ютері, а саме, при:

- введенні інформації у комп'ютер – викривлення первинних даних, введення недійсних даних;
- перетворенні інформації у комп'ютері – втручання в процес обробки у діалоговому режимі;
- виведенні результатів обчислення з комп'ютера – викривлення результатів обчислення, заміна результатів обчислення недійсними.

У випадку використання викривлених результатів обчислень засобів електронно-обчислювальної техніки для введення в оману іншої особи, така ознака як «шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки» буде відсутня. Також, і шахрайство з використанням справжніх результатів автоматизованої обробки даних, на нашу думку, не можна кваліфікувати як вчинене з використанням електронно-обчислювальної техніки.

На окрему увагу заслуговує розгляд шахрайств, що вчинюються у глобальній мережі Інтернет. У цьому випадку комп'ютерну мережу, на нашу думку, слід розглядати лише як специфічне середовище вчинення традиційного шахрайства. Якщо засоби електронно-обчислювальної техніки використовувались лише для забезпечення доступу до мережі Інтернет і комунікації у цій мережі, то ці засоби не можна визначити як такі, що використовувались для обману та зловживання довірою. Незаконним у цьому випадку будуть не операції з використанням електронно-обчислювальної техніки, а лише зміст цих операцій.

Таким чином, під незаконними операціями з використанням електронно-обчислювальної техніки при вчиненні шахрайства слід розуміти операції з автоматизованої обробки інформації, що виконуються на певних засобах такої техніки, пов'язані з виробленням викривлених результатів обчислень, призначених для досягнення злочинної мети – обману особи-споживача цього інформаційного продукту.

Розуміння такої кваліфікуючої обставини шахрайства дозволить практичним працівникам підвищити рівень ефективності документування злочинів цього виду.

Література

1. Словарь по кибернетике: св. 2000 ст. / [под. ред. В. С. Михалевича]. — [2-е изд.]. — Киев: Гл. ред. УСЭ им. М. П. Бажана, 1989. — 751 с.
2. Заморин А. П. Толковый словарь по вычислительной технике и программированию: Основные термины / А. П. Заморин, А. С. Марков. — Киев: Изд-во УСХА, 1989. — 221 с.
3. Кудінов В. А. Інформатика та обчислювальна техніка: основні поняття, терміни та визначення: [навч.-практ. посіб.] / В. А. Кудінов. — К.: НАВСУ, 2003. — 96 с.
4. Словарь иностранных слов / Под ред. члена-корреспондента АН СССР А. Г. Спиркина, д-ра филос. наук И. А. Акчурина, д-ра филос. наук Р. С. Карпинской. — [11-е изд., стереотип.]. — М.: Рус. яз., 1984. — 608 с.
5. Волеводз А. Г. Противодействие компьютерным преступлениям: правовые основы международного сотрудничества / А. Г. Волеводз. — М.: ООО Изд-во «Юрлитинформ», 2002. — 496 с.
6. Інформаційне суспільство. Дефініції: людина, її права, інформація, інформатика, інформатизація, телекомунікації, інтелектуальна власність, ліцензування, сертифікація, економіка, ринок, юриспруденція / [В. М. Брижко, О. М. Гальченко, В. С. Цимбалюк та ін.]; за ред. Р. А. Калюжного, М. Я. Швеця. — К.: Інтеграл, 2002. — 220 с.
7. Яковлев А. Н. О проблеме отнесения средств новых информационных технологий к ЭВМ [Электронный ресурс] / А. Н. Яковлев. — Режим доступа: <http://www.nhtcu.ru/>.
8. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / За заг. ред. д-ра філолог. наук, проф. В. В. Дубічинського. — Х.: ВД «ШКОЛА», 2006. — 1008 с.
9. Інформатика: Комп'ютерна техніка. Комп'ютерні технології: підруч. для студ. вищих навч. закл. / За ред. О. І. Пушкаря. — К.: Вид. центр «Академія», 2003. — 704 с.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Каннон, А.С.К., 2002. — 1104 с.

11. Смаглюк О. В. Шахрайство за Кримінальним кодексом України 2001 року: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 [Електронний ресурс] / О. В. Смаглюк. — К., 2004. — Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/34123.html>.

Мельник А.Н. Использование электронно-вычислительной техники при совершении мошенничества. В статье рассматриваются и уточняются понятия использования электронно-вычислительной техники при совершении мошенничества.

Ключевые слова: мошенничество, электронно-вычислительная техника, автоматизированная обработка информации, компьютеры.

Melnyk A.N. Usage of the computer equipment while committing the fraud. The article is devoted to the issues of defining the concept of the computer equipment usage while committing the fraud.

Key words: fraud, automated information processing, computers.

УДК 347.5:368

Нечипоренко В.В.,

аспірант відділу проблем цивільного, трудового і підприємницького права
Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Правові аспекти співвідношення перестрахування і страхування цивільної відповідальності

У статті досліджуються правові аспекти співвідношення перестрахування і страхування цивільної відповідальності. Ці економіко-правові інститути розглядаються і як економічні явища, і як види цивільних договорів.

Здійснено аналіз ключових правових критеріїв, що відрізняють перестрахування і страхування цивільної відповідальності щодо цивільно-правового регулювання цих явищ в Україні.

Ключові слова: перестрахування, страхування цивільної відповідальності, цивільне правопорушення, страховий випадок, цивільні договори.

Перестрахування – явище, що наразі у нашій державі перебуває на стадії розвитку як у правовому, так і в економічному змісті. Це обумовлюється історичними особливостями формування цього правового інституту в Україні, особливостями правового регулювання укладення перестрахових угод, економічними факторами ринку страхових послуг у державі. Такий розвиток супроводжується не лише вдосконаленням економічних відносин цедування страхових ризиків і їх відповідним окресленням у джерелах права, а й ґрунтовним опрацюванням інституту перестрахування науковцями-правниками і економістами.

Актуальність детального дослідження економіко-правового інституту перестрахування і вдосконалення відповідного законодавства пояснюється активним розвитком українського ринку страхових послуг, де цедування страхових ризиків займає вагоме місце. Окрім цього, сьогодні відбувається нормотворча підготовка нової редакції Закону України «Про страхування», а також підзаконних нормативно-правових актів у сфері убезпечення. Нова редакція закону міститиме вдосконалене регулювання перестрахування, що повинно сприяти його розвитку. Тому, останнім часом дослідження питань, безпосередньо пов'язаних із перестрахуванням, у науково-практичних колах нашої держави вийшло на новий рівень.

Нині у нашій державі правовий порядок укладення угод перестрахування регулюється обмеженим колом джерел: Законом України «Про страхування», Цивільним кодексом України, певними підзаконними нормативно-правовими актами (що, здебільшого, визначають лише формальні умови та вимоги для страхових компаній, які займаються активним і пасивним цедуванням ризиків в Україні та за кордоном щодо українських страхових ризи-

ків). Відповідно до світової практики, до перестраховання в нашій державі також застосовуються основні міжнародні принципи, правила, методи цього явища, що не знайшли свого відображення в законодавстві України (при цьому йому не суперечать) і є результатом багатовікового світового досвіду укладення такого роду правочинів: неписане, звичаєве право та судові прецеденти.

Яскравим прикладом-підтвердженням цього є відсутність єдиного й універсального нормативно-правового акта, якими би детально регулювалось укладення українськими страховиками договорів перестраховання із визначеною у ньому багатоманітною системою видів і способів цедування ризиків. Відповідно до світової законотворчої практики країн романо-германської правової системи (до переліку яких також входить і Україна), як правило, цедування страхових ризиків регулюється окремим підзаконним нормативно-правовим актом. Дотепер перестрахові правовідносини в Україні регулювались аналогічним джерелом права – Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок здійснення операцій з перестраховання» від 24.10.1996 р. [1] Але, наразі ця Постанова скасована і замінена Постановою «Про затвердження Порядку та вимог щодо здійснення перестраховання у страховика (перестраховика) нерезидента» від 4.02.2004 р. (із вужчим змістом правового регулювання) [2].

Зважаючи на незначний досвід та практику перестрахової діяльності в Україні, недосконалість та недостатність її кодифікованого регулювання, на нашу думку, є вкрай небажаними та такими, що вимагають негайного втручання уповноважених регуляторів законодавчої, виконавчої, судової влад. Особливо важливим це є у тому контексті, що перестраховання – це яскравий приклад економіко-правових відносин, де участь іноземних суб'єктів – нерезидентів – є дуже розповсюдженою. А, зважаючи на тенденцію до збільшення вартості страхових ризиків у нашій країні, цілком зрозумілою (і у деяких випадках обов'язковою) є необхідність здійснення їх перестраховання у перестраховиків іноземного походження, оскільки не кожен страховий ризик здатен церувати національний перестраховик. Так само важливим є співробітництво іноземних перестраховальників із українськими перестраховиками. Саме тому ліквідація правових колізій і прогалин у законодавстві України у сфері цедування страхових ризиків є не лише корисним, а й вкрай необхідним для розвитку зовнішньоекономічної діяльності.

Окрім цього, у науковому середовищі трапляються прецеденти неправильного розуміння правової суті перестраховання. Зокрема, у літературних джерелах у сфері економіки та цивільного права зустрічається ототожнення перестраховання та страхування цивільної відповідальності. Але, співставлення економіко-правових інститутів договору перестраховання та договору страхування цивільної відповідальності надасть змогу довести некоректність такого розуміння.

Для порівняння пропонуємо застосувати Закон України «Про страхування» [3], де визначення поняття «перестраховання» вказане у ст. 12 і сформульоване таким чином: «Перестраховання – страхування одним страховиком (цедентом, перестраховальником) на визначених договором умовах ризику виконання частини своїх обов'язків перед страхувальником у іншого страховика (перестраховика) резидента або нерезидента, який має статус страховика або перестраховика, згідно з законодавством країни, в якій він зареєстрований».

Окреме і незалежне від об'єкта страхування визначення «страхування цивільної відповідальності» законом не надається, тому застосуємо для окреслення змісту цього поняття два терміни – «страхування» та «цивільна відповідальність».

Поняття «страхування» визначене у ст. 1 закону як вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів.

Для розкриття змісту поняття «цивільна відповідальність» звернімося до Енциклопедії цивільного права [4], в якій воно визначене як правовідношення у вигляді несприятливих

наслідків майнового і немайнового характеру для боржника, які забезпечуються державним примусом і призводять до засудження правопорушення і його суб'єкта. Юридичною підставою застосування до правопорушника цивільної відповідальності є норма права. Фактичною підставою для застосування мір цивільної відповідальності є скоєння цивільного правопорушення. Тобто, обов'язковими елементами цивільної відповідальності є: скоєне правопорушення, нормативна кваліфікація дій правопорушника, встановлена у правовому порядку вина правопорушника і передбачена законодавством і/або цивільним договором санкція.

Перед співставленням перестрахування та страхування цивільної відповідальності необхідно з'ясувати логіку думок науковців, що ототожнюють договір перестрахування та договір страхування цивільної відповідальності. De facto, вони вважають, що перестрахування є страхуванням для страховиків на випадок, якщо вони будуть неспроможні виконати власне зобов'язання щодо страхового відшкодування (тобто, цим вчинять цивільне правопорушення – невиконання договірного зобов'язання). З економічної точки зору така думка має право на існування, оскільки в ній наголошується на суто економічному розумінні перестрахування: убезпечення страховиків на випадок дефіциту власного фінансового ресурсу у випадку виникнення необхідності здійснення страхового відшкодування. Відповідно, наявний дефіцит неминуче призведе до порушення страховиком первісного договору страхування. Але, для цивільно-правового тлумачення правового інституту перестрахування таке пояснення є не лише некоректним, а й невідповідним реальному змісту правовідносин перестрахування. Це обґрунтовується наступним.

Однією з головних причин, з яких перестрахування неможливо вважати страхуванням цивільної відповідальності, є те, що для виконання свого договірного зобов'язання перестраховиком не передбачається вчинення страховиком (який перестраховав свій страховий ризик у вказаного перестраховика) цивільного правопорушення. Підставою для здійснення перестраховиком свого договірного зобов'язання є настання страхової події за первісним (оригінальним) договором страхування, частина ризику за яким була перестрахована.

Тобто, укладення договору перестрахування та його виконання не передбачає наявності цивільного правопорушення в діях застрахованої особи – страховика. Хоча, безумовно, укладений договір перестрахування не виключає та є незалежним від дій або бездіяльності перестрахувальника, що можуть бути кваліфікованими як цивільне правопорушення щодо страхувальника або перестраховика. Але, ці правовідносини вже стосуватимуться неналежного виконання страховиком своїх договірних зобов'язань за кожним конкретним договором (страхування або перестрахування) і полягатимуть у вчиненні або невчиненні конкретних дій (для прикладу – неправомірні затримки або відмова у виплаті страхового відшкодування страхувальнику, неперерахування перестраховику належної перестрахової комісії у встановлений строк і спосіб тощо).

Виходячи із правової суті та змісту перестрахової угоди, такі явища не можуть бути перестраховані жодним чином, оскільки вони не підпадають під ознаки страхового ризику або страхового випадку, що можуть бути застраховані методом страхування, іншим, ніж страхування цивільної відповідальності. Відповідно, перестрахування, на відміну від страхування цивільної відповідальності, як і всі види страхування, стосується суто певного юридичного факту – настання передбаченого страхового випадку, не пов'язаного із вчиненням страховиком цивільного правопорушення.

Отже, у будь-якому випадку вчинення цивільного правопорушення як елемент правовідносин, що ототожнює цедування страхових ризиків і страхування цивільної відповідальності, не має теоретичних і практичних підстав для існування.

Підтвердженням точки зору про те, що перестрахування не є страхуванням цивільної відповідальності, є питання вигодонабувача за кожним із вказаних договорів.

У цивільно-правовому розумінні під час договірних правовідносин вигодонабувачем є третя особа, на користь якої вчиняється договір [4]. При цьому третя особа не є стороною цивільного договору, але є учасником даних правовідносин. Відповідно, під час страхування цивільної відповідальності, вигодонабувачем за договором є третя особа, що не є стороною договору. Причому, особливістю таких угод є те, що така третя особа може бути і невідомою

(або лише ймовірною) під час укладення договору страхування цивільної відповідальності.

Натомість, перестрахові правовідносини передбачають виконання взаємних зобов'язань лише між сторонами цього договору – перестраховиком і перестраховувальником. В окремих випадках учасниками цього процесу є страхові і перестрахові брокери. Але, їх функції є лише посередницькими і допоміжними (тобто такими, що у жодному випадку безпосередньо не стосуються перестрахової цесії). Тому, усталена правова конструкція договору перестраховування, як правило, не передбачає існування третьої особи, на користь якої укладається такий правочин.

Зазначене вище дозволяє стверджувати, що договори перестраховування і страхування цивільної відповідальності мають доволі суттєву змістову різницю у своїх правових конструкціях, що характеризує їх ототожнення некоректним з юридичної точки зору.

Про недоречність віднесення правового інституту перестраховування до страхування цивільної відповідальності наголошували такі вчені-правники і економісти як В.К. Райхер [5], В.І. Серебровський [6], М.І. Брагінський [7] та ін.

Зважаючи на викладене вище, вважаємо некоректним з цивільно-правової точки зору віднесення договорів перестраховування до договорів страхування цивільної відповідальності. Саме тому, висвітлення в Цивільному кодексі України та у Законі України «Про страхування» перестраховування як окремого незалежного виду страхування є правильним і відповідним дійсному значенню та суті цього економіко-правового інституту.

Література

1. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок здійснення операцій з перестраховування» від 24.10.1996 р. №1290 // Зібрання постанов України. – 1996. – № 19. – Ст. 537.
2. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку та вимог щодо здійснення перестраховування у страховика (перестраховика) нерезидента» від 4.02.2004 р. за № 124 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 5. – Ст. 242.
3. Закон України «Про страхування» // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – N 18. – Ст. 78 з подальшими змінами і редакціями.
4. Енциклопедія цивільного права України / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; відп. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Ін-Юре, 2009. – С. 108.
5. Райхер В.К. Общественно-исторические типы страхования. – М.: Изд-во АН СССР, 1947. – 145 с.
6. Серебровский В. Избранные труды по наследственному и страховому праву. – М., 1997. – 493 с.
7. Брагинский М.И. Договор страхования. – М.: Статут, 2000. – 168 с.

Нечипоренко В.В. Правовые аспекты соотношения перестрахования и страхования гражданской ответственности. В статье исследуются правовые аспекты соотношения перестрахования и страхования гражданской ответственности. Эти экономико-правовые институты рассматриваются и как экономические явления, и как виды гражданских договоров.

Осуществлён анализ ключевых правовых критериев, отличающих перестрахование от страхования гражданской ответственности согласно гражданско-правового регулирования этих явлений в Украине.

Ключевые слова: перестрахование, страхование гражданской ответственности, гражданское правонарушение, страховой случай, гражданские договоры.

Nechyporenko V.V. Legal aspects of coordination between reinsurance and civil property insurance. The article deals with the legal aspects of coordination between reinsurance and liability insurance. These economic and legal institutes as an economic phenomenon and a kind of civil agreements are revealed. An analysis of key legal criteria, which distinguish reinsurance and civil property insurance according to civil-law regulation of these phenomenon in Ukraine is made.

Key words: reinsurance, civil property insurance, civil offense, contingency.

УДК 349.3:364.3-057.36

Шамрай В.О.,

докт. наук з державного управління, професор, заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри адміністративного, фінансового та господарського права АПСВ ФПУ

Пасіка С.П.,

здобувач відділу проблем військового та міжнародного гуманітарного права
Науково-дослідного центру Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Повноваження органів державної влади у сфері соціального забезпечення військовослужбовців

У статті розглядаються актуальні проблеми управління сферою соціального і правового захисту військовослужбовців.

Ключові слова: соціальний і правовий захист, військовослужбовці, державний механізм, соціальна допомога, правові гарантії.

Особливістю соціального і правового захисту військовослужбовців є те, що у загальному вигляді зобов'язання щодо його організації покладено на державу.

У статті 4 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» визначається, що забезпечення виконання цього закону, інших нормативно-правових актів щодо соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей покладається на органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Отже, які ж повноваження мають органи державної влади та місцевого самоврядування?

Держава бере на себе обов'язок виконання соціально-захисної функції, яка становить частку основних функцій держави (ст. 3 Конституції України). У плані визначення відповідального суб'єкта за соціальний захист громадян визначальним є положення 2 ст. 46 Конституції України, відповідно до якої право на соціальний захист гарантується насамперед загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням. Проте під державним характером слід розуміти те, що держава не у всіх випадках забезпечує фінансування витрат на соціальне забезпечення. Державний характер полягає у тому, що механізм соціального і правового захисту військовослужбовців Збройних сил України обов'язковий, обов'язкова сплата страхових внесків, застосування відповідальності тощо [1]. Нова організаційно-правова модель соціального страхування зумовлена виокремленням коштів соціальних страхових фондів від коштів державного бюджету. Управління фондами здійснюється на паритетних засадах, у ньому беруть участь три сторони – застраховані особи, роботодавці та держава. І, відповідно до цього, держава змінила свій статус і стала поряд з іншими учасниками соціального страхування, значно звузились повноваження держави у цій галузі.

Управління сферою соціального захисту вчені поділяють на державне та недержавне. У свою чергу державне управління у сфері соціального захисту військовослужбовців здійснюють органи загальної та спеціальної компетенції.

Законодавчу основу для управління соціальним захистом здійснює Верховна Рада України шляхом прийняття законів. До повноважень Верховної Ради України затвердження загальнодержавних програм соціального розвитку (п. 6 ст. 85 Конституції України). Виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав, основні обов'язки громадян (п. 1 ст. 92); основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, охорони здоров'я (п. 6 ст. 92). виключно законом встановлюються Державний бюджет України, податки і збори

(п. 1 ч. 2 ст. 92); у Державному бюджеті встановлюються видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення окремих категорій населення. Відповідно до Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» (ст. 8), до повноважень Верховної Ради України відноситься визначення основ правового і соціального захисту та види пенсійного забезпечення військовослужбовців; розглядає, за поданням Кабінету Міністрів України, загальнодержавні програми вирішення соціальних проблем військовослужбовців, тощо [2].

В Україні наразі існує досить таки впливовий інститут, який має широке коло повноважень та можливостей – це інститут Омбудсмена (Уповноваженого Верховної Ради з прав людини). Так, відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини» парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює омбудсмен [3]. Відповідно метою здійснення парламентського контролю є захист прав і свобод людини і громадянина. Уповноважений здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини і громадянина, які він отримує за зверненням громадян України, іноземців, осіб без громадянства, їх представників; за зверненням народних депутатів; за власною ініціативою. Відповідно до вказаного вище закону, омбудсмен має широке коло повноважень щодо захисту порушених прав і свобод. Але, як засвідчує практика, військовослужбовці не знають про наявність такого інституту, а омбудсмен не захищає права військовослужбовців.

Одним з найважливіших елементів державного механізму соціального і правового захисту є глава держави – Президент України, який має ряд повноважень внутрішньополітичного характеру. Одним з таких найважливіших повноважень Президента України є те, що він бере участь у формуванні органів державної влади.

Президент України є главою держави і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (ст. 102 Конституції України). Президент України відповідно до повноважень, покладених на нього Конституцією України, вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України; зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції України з одночасним поданням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності; є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних сил України, інших військових формувань.

Також, у межах своїх повноважень, Президент України здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави та очолює Раду національної безпеки та оборони України; підписує закони, прийняті Верховною Радою України та має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд до Верховної Ради України.

Рада національної безпеки і оборони України – необхідний орган у здійсненні соціального і правового захисту військовослужбовців. Так, відповідно до ст. 106 Конституції України, ст. 7 Закону України «Про оборону» Рада національної безпеки і оборони України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері оборони в межах повноважень, визначених Конституцією та Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 05.03.98 р. Так, відповідно до ст. 4 цього закону Рада національної безпеки і оборони України компетентна розробляти та розглядати на своїх засіданнях питання, які відповідно до Конституції України та законів України, Концепції (основ державної політики) національної безпеки України, Воєнної доктрини України належить до сфери національної безпеки і оборони та подає пропозиції Президенту України, зокрема щодо соціальної сфери.

Державне управління у сфері соціального захисту населення України та, зокрема, військовослужбовців Збройних сил України здійснюють Кабінет Міністрів, а також органи місцевого самоврядування та їх виконавчі й розпорядчі органи на місцях, а також спеціально уповноважені на те державні органи, які забезпечують здійснення державної полі-

тики у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців, надання соціальної допомоги населенню тощо.

На Кабінет Міністрів України покладається обов'язок забезпечення проведення політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту населення (п. 3 ст. 116 Конституції України). Відповідно до Закону України «Про Кабінет Міністрів України» [4] від 21.12.06 № 514-V були дещо конкретизовані повноваження Кабінету Міністрів України у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців. Так, до основних завдань органу належить забезпечення проведення політики у сферах зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров'я тощо (п. 3 ч. 1 ст. 2). Вказана стаття 116 Конституції України повністю продубльована у Законі України «Про Кабінет Міністрів України».

Відповідно до ч. 1 ст. 20 до компетенції Кабінету Міністрів України входить спрямована діяльність на забезпечення інтересів українського народу шляхом виконання Конституції України та законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України та виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України, вирішення питань державного управління у сфері соціальної політики, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, національної безпеки та обороноздатності. А до основних повноважень відноситься: 1) у сфері економіки – забезпечення соціальної спрямованості національної економіки тощо; 2) у сфері соціальної політики, охорони здоров'я – забезпечує проведення державної соціальної політики, вживає заходів щодо підвищення реальних доходів населення та забезпечує соціальний захист громадян; забезпечує підготовку проектів законів щодо державних соціальних стандартів та соціальних гарантій; забезпечує розроблення та виконання державних програм соціальної допомоги, вживає заходів щодо зміцнення матеріально-технічної бази закладів соціального захисту інвалідів, пенсіонерів та інших непрацездатних і малозабезпечених верств населення; 3) у сфері національної безпеки і обороноздатності: вирішує питання соціальних і правових гарантій для військовослужбовців, осіб, звільнених з військової служби, та членів їх сімей.

Також, до повноважень Кабінету Міністрів України відповідно до ст. 9 Закону України «Про Збройні сили України», ст. 9 Закону України «Про оборону України» відноситься: забезпечує у межах своєї компетенції державний суверенітет України, здійснює внутрішню і зовнішню політику держави; організація підготовки та реалізація загальнодержавних програм розвитку Збройних сил України; забезпечення реалізації права на соціально-економічний захист військовослужбовців та осіб, звільнених з військової служби; здійснює відповідно до Конституції України та законів України контроль за діяльністю Збройних сил України, їх функціонування.

Однією з основних засад діяльності Збройних сил України є забезпечення державного соціально-економічного та соціально-правового захисту громадян, які перебувають на військовій службі у Збройних силах України. Так стверджується у ст. 11 Закону України «Про Збройні сили України». Концепція гуманітарного і соціального розвитку у Збройних силах України, яка була схвалена Президентом України 12.01.04 № 28/2004, яка є науково обґрунтованою системою поглядів на поширення і закріплення гуманістичних і соціальних цінностей у Збройних силах України, яка спрямована на гуманізацію всіх сфер військової діяльності, задоволення соціальних потреб та інтересів військовослужбовців. Концепцією закріплено, що соціальна політика у Збройних силах України – це діяльність органів військового управління щодо розвитку і управління соціальною складовою з метою задоволення соціальних потреб та інтересів військовослужбовців, працівників, соціальної реабілітації, підтримки та захисту військовослужбовців і осіб, звільнених у запас або у відставку. Діяльність органів військового управління щодо гуманітарного та соціального розвитку Збройних сил здійснюється, зокрема, шляхом сприяння реалізації встановлених державою соціальних та правових гарантій з метою виконання завдань військової служби. Основними принципами гуманітарного і соціального розвитку є: забезпечення соціального і правового захисту громадян, які перебувають на службі у Збройних силах; задоволення соціально-економічних потреб та інтересів військовослужбовців, соціальна і професійна адаптація військовослужбовців та осіб звільнених у запас або у відставку; забезпечення гідного рівня

матеріального забезпечення та соціальної захищеності військовослужбовців. У пункті 9 цієї Концепції на Міністерство оборони України покладається: розроблення проєктів законів та інших нормативно-правових актів щодо впровадження гуманітарної та соціальної політики держави у Збройних силах України, стратегії гуманітарного і соціального розвитку; здійснення заходів щодо реалізації соціальних, правових гарантій військовослужбовців, осіб, звільнених у запас або у відставку; удосконалення системи соціального забезпечення осіб, звільнених у запас або у відставку, учасників бойових дій, сімей загиблих військовослужбовців; розроблення та здійснення заходів щодо соціальної адаптації військовослужбовців, які звільняються у запас або у відставку. Таким чином, ми бачимо, що ще одним органом державної влади, який уповноважений здійснювати соціальний і правовий захист військовослужбовців, є Міністерство оборони України, яке діє відповідно до Положення про Міністерство оборони України, яким затверджується Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Але на практиці ми отримали іншу ситуацію, коли на рівні закону України прямо передбачено, що Положення про Міністерство оборони України затверджує Президент України, за поданням Кабінету Міністрів України, а в кінцевому результаті ми отримали чинну на даний момент чистої води постанову Кабінету Міністрів України, якою і затверджено Положення про Міністерство оборони України. Таким чином ми можемо говорити про легітимність діяльності Міністерства оборони України.

Відповідно до законів України «Про оборону України», «Про Збройні сили України», постанови Кабінету Міністрів України, яким затверджено «Положення про Міністерство оборони України» від 03.08.06 № 1080 до основних повноважень міністерства як центрального органу виконавчої влади, у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців Збройних сил України відноситься: здійснення військово-політичного та адміністративного управління Збройними силами України; реалізація державної політики у Збройних силах; здійснює заходи на реалізацію соціально-економічних і правових гарантій військовослужбовцям, інвалідам, звільненим у запас або у відставку; забезпечує виконання законодавства про соціально-економічний захист громадян України у зв'язку з проходженням військової служби; бере участь у формуванні і реалізації державної політики, спрямованої на розв'язання соціальних проблем військовослужбовців, осіб звільнених з військової служби у відставку або у запас; здійснює керівництво та контроль за діяльністю органів військового управління щодо реалізації гуманітарної та соціальної політики в Збройних силах України; забезпечує координацію виконання програм, спрямованих на соціальну та професійну адаптацію військовослужбовців, які звільняються із Збройних сил України у зв'язку з скороченням штатів або здійсненням організаційних заходів, осіб, звільнених з військової служби у запас або відставку.

Відповідно до ст. 140 Конституції України місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селищ та міста – самоспину вирішувати-питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Статтею 144 встановлюється, що органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території. Рішення органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції України чи законам України зупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду. Отже, як бачимо, на рівні Конституції України приймаючи рішення не повинні порушувати встановлені права і свободи людини і громадянина.

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування» [5] сільські, селищні, міські ради уповноважені створювати за поданням сільського, селищного, міського голови виконавчі органи ради. Так, відповідно до ст. 34 закону, до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належить вирішення відповідно до законодавства питань про подання допомоги інвалідам, ветеранам війни та праці, сім'ям загиблих (померлих або визнаних такими, що пропали безвісти) військовослужбовців, а також військовослужбовців, звільнених у запас (крім військовослужбовців строкової служби) або відставку. До делегованих повноважень у сфері соціального захисту військовослужбовців належить: забез-

печення здійснення передбачених законодавством заходів щодо поліпшення житлових і матеріально-побутових умов інвалідів, ветеранів війни, громадян, військовослужбовців, а також військовослужбовців, звільнених у запас або відставку; бронювання в порядку, встановленому законом, на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності робочих місць, призначених для працевлаштування осіб, які відповідно до законодавства потребують соціального захисту і не спроможні конкурувати на ринку праці, визначення нормативів таких робочих місць. У галузі оборонної роботи: бронювання робочих місць для військовозобов'язаних на підприємствах, в установах та організаціях відповідно до законодавства; вирішення питань, пов'язаних з наданням військовим частинам, установам, навчальним закладам Збройних сил України службових приміщень і жилої площі, інших об'єктів, комунально-побутових послуг; здійснення контролю за їх використанням, наданням послуг. Слід зазначити, що відповідно до Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» органи місцевого самоврядування забезпечують виконання законодавства стосовно дотримання прав та соціальних гарантій громадян, які можуть бути призвані на військову службу, перебувають на військовій службі, звільнені з військової служби, та членів їх сімей. Органи місцевого самоврядування та місцеві державні адміністрації відповідно до повноважень, визначених Конституцією та законами України, мають право заслуховувати доповіді посадових осіб органів Управління Збройних сил України про виконання вимог законодавства стосовно правового та соціального захисту громадян, які мають бути призвані на військову службу, перебувають на військовій службі, звільнені у запас або у відставку, пенсіонерів та членів їх сімей.

Крім того, слід наголосити на тому, що контроль за дотриманням законодавства у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців Збройних сил України здійснюють перелічені вище органи державної влади відповідно до Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави». І предметом контролю є, зокрема, хід виконання програм реформування Збройних сил України, інших військових формувань, зокрема програм переведення Збройних сил України на контрактну форму комплектування особовим складом, вирішення проблем соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, які підлягають звільненню або звільнені у запас чи у відставку, забезпечення їх житлом; дотримання вимог Конституції та законів України стосовно прав і свобод громадян, які перебувають на службі в Збройних силах України, інших військових формуваннях, правоохоронних органах, стану правової і соціальної захищеності осіб, які підлягають призову на військову службу, проходять військову службу або знаходяться в запасі, а також звільнених з військової служби та членів їхніх сімей.

Також, відповідно до Концепції гуманітарного і соціального розвитку у Збройних силах України та Статуту внутрішньої служби Збройних сил України, затверджених законом України від 24.03.99 № 548, у військах загальне керівництво гуманітарним і соціальним розвитком здійснюють командири.

Розглядаючи повноваження органів державної влади у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців, доходимо висновку, що повноваження органів переплітаються і визначені занадто загально, що не дає можливості визначити чітку лінію діяльності органів державної влади по забезпеченню здійснення прав військовослужбовців на соціальний і правовий захист встановлених на рівні Конституції та законів України. Це призводить до того, що органи державної влади не можуть розібратись, на кого і які саме обов'язки покладені, що погіршує стан захищеності військовослужбовців.

Систему спеціально уповноважених органів, що мають компетенцію відносно соціального захисту військовослужбовців, утворює Міністерство праці та соціальної політики України, функції якого визначені Положенням про Міністерство праці та соціальної політики України, затвердженим указом Президента України від 30.08.00 № 1035/2000 (із змінами і доповненнями) [6]. Мінпраці є спеціально уповноваженим органом виконавчої влади у сфері праці і соціальної політики, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Основним завданням Міністерства праці та соціальної полі-

тики України є участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у визначених сферах; забезпечення через систему підпорядкованих йому органів реалізації права громадян на соціальний захист. Міністерство праці та соціальної політики України бере участь у розробленні проєктів Державної програми економічного та соціального розвитку України, Державного бюджету України; забезпечує здійснення моніторингу у сфері праці, зайнятості, соціального захисту, соціального страхування, пенсійного забезпечення та соціального обслуговування; здійснює державний нагляд у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування та за додержанням вимог чинних нормативно-правових актів щодо призначення та виплати пенсій у солідарній системі; бере участь у розробленні державних соціальних стандартів та нормативів тощо.

Велику та визначну роль у системі соціального захисту відіграють діючі в Україні соціальні фонди, які, в свою чергу, поділяються на страхові та не страхові соціальні фонди. До них належать: Фонд соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності; Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття; Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві.

До державних не страхових фондів слід віднести Пенсійний фонд України. Але згідно із Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» протягом п'яти років від дня набуття чинності повинен бути перетворений на Пенсійний фонд, який набуде статусу неприбуткової самоврядної організації. Також до не страхових фондів слід віднести Фонд соціального захисту інвалідів; Фонд для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення.

Особливу роль в організації здійснення і контролі за наданням державної соціальної допомоги покликані відігравати державні соціальні інспектори. Згідно із Положенням про головного державного соціального інспектора та державного соціального інспектора, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1098, головний державний соціальний інспектор та державний соціальний інспектор наділені повноваженнями із здійснення контролю за правильністю надання державної соціальної допомоги, компенсаційних виплат, цільовим використанням коштів державного бюджету, спрямованих на цю мету. Діяльність державного соціального інспектора координує головний державний соціальний інспектор відповідного управління праці та соціального захисту населення.

Підсумовуючи викладене, бачимо проблему у розмежуванні компетенції між органами державної влади щодо реалізації заходів соціального захисту проблеми військовослужбовців Збройних сил України.

Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» визначається, що військовослужбовці, які мають вислугу на військовій службі не менше 17 років та потребують поліпшення житлових умов, мають право на одержання земельної ділянки для будівництва. Так, органи місцевого самоврядування зобов'язані надавати земельні ділянки та в межах визначених законом повноважень допомогу в будівництві. Законом чітко не визначається механізм реалізації права, що не дає змогу військовослужбовцям реалізувати свої права у сфері соціального захисту [7].

Механізм соціального забезпечення військовослужбовців чітко не визначений, тому потребує подальшого удосконалення та модернізації.

Література

1. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні / Н.Б.Болотіна. – К.: Знання, 2005. – С. 138.
2. Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» від 19.06.03 р. № 975–IV// Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 46. – Ст.366.
3. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23.12.97 р. №776/97 – ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – Ст. 99.
4. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 21.12.06 № 514 – V// Відомості Верховної Ради України. – 2007. – №11. – Ст. 94.

5. Закон України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 р. №280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
6. Праця і зарплата. – 2000. – №34. – Вересень.
7. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.91 № 2011-ХІІ (зі змінами). – П. 6. – Ст. 12.

Шамрай В.А., Пасика С.П. Полномочия органов государственной власти в сфере социального обеспечения военнослужащих. В статье рассматриваются актуальные проблемы управления сферой социальной и правовой защиты военнослужащих.

Ключевые слова: социальная и правовая защита, военнослужащие, государственный механизм, социальная помощь, правовые гарантии.

Shamray V.A., Pasyka S.P. Power of state bodies in the sphere of social providing of military men. Actual problems of management of the social sphere and legal protection of military men are considered in the article.

Key words: social and legal protection, military men, state mechanism, social help, legal guarantees.

УДК 343.1(477.5)“17”

Песцов Р.Г.,

ст. викладач кафедри цивільного та кримінального права Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Особенности розгляду справ у кримінальному судочинстві Гетьманщини другої половини XVIII ст.

У статті досліджуються особливості кримінального судочинства Гетьманщини другої половини XVIII ст.

Ключові слова: заочне провадження, кримінальний процес, судові реформи, право, Мало-російська колегія.

Доба Просвітництва та прагнення російської імператриці привести українське судочинство до загальноімперських стандартів дали поштовх суттєвим змінам у судовому процесі кримінального судочинства Гетьманщини другої половини XVIII ст. Однак досліджень з цього питання у літературі небагато. Найкращими з них є наукові доробки В.Т.Маляренка, Ю.В.Навроцької, П.І.Репешка, В.І. Решетняка, І.І. Черних [1–5]. Проте, всі вони досить побіжно описують цей період, посилаючись на суперечливість та невирішеність багатьох питань українського кримінального судочинства, а, отже, дослідження цього питання має важливе значення.

Українська система судочинства у зазначений період являла собою складне поєднання українського, російського, литовського та польського кримінального законодавства. Поширенням було застосування норм як письмового, так і звичаєвого права. Останні використовувалися переважно у словесних судах. З-поміж джерел письмового права застосовувалися норми «Руської правди», Литовських статутів, Генерального регламенту Російської імперії. В окремих містах продовжувало діяти магдебурзьке право. Всі ці правові джерела, крім того, що не вирішували значну частину питань кримінального судочинства, часто суперечили одні одним.

Поширенням був розподіл судів не за спеціалізацією на кримінальні, цивільні чи військові. На той час інститут колодничих (кримінальних) судів лише починав встановлюватися,

а тому більшість кримінальних справ вирішувалося у судах за становим чи територіальним принципом. Відповідно до цього, на Лівобережній Україні існували Генеральний військовий суд (який був і вищою апеляційною інстанцією), полкові, сотенні, сільські, міські, цехові, земські, статутні, духовні і навіть словесні суди. За винятком останніх, вони були уповноваженими вирішувати кримінальні справи.

За українською традицією, у цілому процес розгляду «тяжби» поділявся на кілька етапів: «гоніння сліду» – переслідування підозрюваного або розшукуваного зловмисника; «заклич» – оголошення в людному місці про вчинений злочин; «зведення» – щось схоже на перехресний допит і очну ставку, котрий завершувався прийняттям рішення про долю злочинця [6;7].

Процес судового розгляду кримінальної справи у середині XVIII ст. відбувався утаємничено. Відомо, що достатніми доказами у кримінальній справі вважалися докази, що давали підстави для остаточного вироку і не могли бути спростованими підсудним. Суди вирішували справи не на основі живого, безпосереднього сприйняття доказів, особистого ознайомлення з усіма матеріалами справи, безпосереднього усного допиту обвинуваченого (підсудного), свідків, а лише спираючись на письмові матеріали, отримані під час слідства.

Однією із небагатьох ознак, які відрізняли кримінальний процес від цивільного, був обов'язок збирання і подання до суду матеріалів, а також представлення свідків. У цивільному процесі, на відміну від кримінального, він повністю покладався на сторони. При розгляді справи і винесенні рішення суд виходив тільки з матеріалів та свідчень свідків, що були представлені сторонами. Такі правила розповсюджувались і на кримінальний процес у справах, порушених за ініціативою потерпілих.

Особиста присутність підсудного на судовому засіданні мала важливе значення. Водночас, за аналогією з міжнародною практикою, в українському слідчому процесі ухилення підсудного від суду було тотожним визнанню ним своєї вини і слугувало важливою підставою до постановлення обвинувального вироку. Крім того, неявка на судові засідання – це певного роду посягання на громадський порядок, що впливало на суворість покарання. Майже завжди у таких справах рішення приймалося не на користь підсудного. Звичайно, такі процесуальні норми допускали заочне провадження, тобто розгляд судом справи за відсутності підсудного. Водночас суд навіть не зобов'язувався повідомити підсудного, а тим паче захисника, про те, де і в якому суді розглядатиметься відповідна кримінальна справа. За певних обставин це також могло стати вагомою причиною неявки на судові засідання. Тому малоросійському генерал-губернатору довелося докласти чимало зусиль для того, аби зобов'язати українських суддів робити відповідні повідомлення [8].

Важливим доказом у кримінальному процесі вважалося особисте зізнання підсудного, навіть за його відсутності. Покази підсудного часто здобувалися за допомогою різного роду катувань. Щоправда, у 1767 р. було переглянуто порядок проведення допитів у судах [9]. Так, своїм ордером 1768 р. малоросійський генерал-губернатор обмежив застосування тортур під час допитів [10]. Відповідним розпорядженням він наказував не чинити «ніякому колоднику пристрасного допиту», не доповівши йому та не одержавши особистого дозволу. Рапорти з Генерального військового суду, гадяцького, київського, лубенського, миргородського, переяславського, чернігівського гродських судів та стародубської полкової канцелярії підтверджують отримання і виконання цього наказу [10]. Це не означало, що російська влада в Лівобережній Україні виключала тортури з арсеналу засобів судового слідства – просто це право монополізували Малоросійська колегія та генерал-губернатор.

Ще однією проблемою українського судочинства була відсутність поняття спливу строків давності. Будь-яка кримінальна справа на кожній стадії могла тривати у невизначені строки. Часто судові справи могли розглядатися роками, а то і десятиліттями. І водночас потерпілі від злочинів особи увесь цей час страждали від того, що злочинець, який завдав їм шкоду, не притягувався до відповідальності, а заподіяні ним збитки не відшкодовувалися. Щоб хоч якось відшкодувати потерпілому завдану шкоду, малоросійський генерал-губернатор розпорядився після того, як у першій інстанції судові рішення буде прийнято на користь потерпілого, проводити опис майна винного. У такий спосіб у матеріальному екви-

валенті мала відшкодовуватися потерпілому завдана йому шкода ще до того, як кримінальна справа пройде усі судові інстанції [11].

Велика кількість судових органів, складність і заплутаність процесуальних вимог, неможливість іноді визначити справи, які підлягали розгляду певним судовим органом, суттєво ускладнювали судовий розгляд справи [12]. Тому, у лютому 1768 р. згідно з указом Сенату від 18 січня 1768 р. у канцелярії Генерального військового суду за розпорядженням малоросійського генерал-губернатора, було виділено «...для кращого порядку особливу експедицію колодників і по державним справам». За документом, у канцелярії було сформовано дві експедиції: перша розглядала справи кримінальні (колодницькі) «та інші державні», друга – апеляції. Це була перша спроба виокремити кримінальні справи в окреме провадження. Апеляцій надходило до експедиції так багато, що їх реєстрували два секретарі. Для налагодження адміністративного нагляду за Генеральним військовим судом, як і за іншими департаментами, тоді ж заводилася «...записка журнальна, регламентом та указами в обов'язок нотаріусам написана, відправлення якої доручено двом канцеляристам».

Важливе значення російською імператрицею відводилося приведенню українського законодавства до загальноімперських стандартів. Робота комісії для складання проекту нового Уложення полягала переважно у компіляції. В основу були покладені праці Ш. Монтеск'є «Про дух законів» і Ч. Беккарія «Про злочини і покарання», а також європейських публіцистів Я.Ф. Більфельда, І.Г. Юсті, К.А. Гельвеція та французьку енциклопедію. За підрахунками, запозичення становили 80% від загальної кількості статей і 90% обсягу самого тексту [13].

Використані іноземні праці привели російську імператрицю до висновку, що всі держави унікальні й не можуть розвиватися за єдиними законами, і хоча англійська конституційна монархія є ідеальною формою правління для багатьох держав, але слід враховувати і національні особливості, а не сліпо копіювати її політичні інститути. Тому зазвичай за зразок для проведення запланованих реформ бралася кримінальне судочинство Російської імперії. Але у 1767 р. комісії зі складання нового Уложення наказано було взяти «до роздумів» українські закони у вигляді вилучення із загальних, однак, гетьманське право залишилося *status quo ante* [14]. Так, 2 травня 1767 р. президент Малоросійської колегії скаржився, що «...новий проект Уложення не справив на місцеве дворянство належного враження». Тоді, як простий народ, міщани і селяни цілком його визнають, місцеве дворянство всіляко перешкоджає встановленню правопорядку [15].

До комісії надійшло майже 1500 проектів реформ [16], з яких впливало, що українська старшина була не готовою до реформування станових судів і запровадження галузевої системи судочинства. Переважна більшість пропозицій з приводу реформування судової системи відповідала змісту екатерининського наказу. Воно й не дивно, адже середня тривалість судового процесу в Російській імперії, як і в Україні, визначалась у 15 років [17]. Тому, для його скорочення пропонувалося, наприклад, передати незначні цивільні та кримінальні справи на розгляд словесних общинних судів або сільських старост. Депутат від Малоросійської колегії Д. Натальїн пропонував в усіх судових місцях заснувати «присяжних адвокатів», які були б обер-офіцерськими чинами тощо.

Щоправда, українські статутні суди врахували деякі зауваження та дещо скоротили зазначені строки. Так вони охоче сприяли примиренню сторін і організації третейських судів, застосовували аналогію права та імплементовані норми. Але незабаром II Малоросійська колегія почала обмежувати юрисдикцію статутних судів і Генерального військового суду, особливо гродських судів. Їх компетенція у кримінальних справах обмежувалася проведенням розслідувань і поданням «мнень» до Генерального військового суду і II Малоросійської колегії. Діяльність статутних судів жорстко адміністративно контролювалася II Малоросійською колегією. Її інспектори отримали право на власний змінювати гродських суддів. На межі 70–80-х років XVIII ст. перевантажена судовими справами II Малоросійська колегія передала їх значну частину на розгляд статутним судам, що уповільнило темпи їх роботи. Після скасування гетьманства статутні суди залишалися носіями української політико-правової автономії, яку самодержавство не наважувалося скасувати аж до поширення на Україну дії «Учреждения о губерніях» 1783 р., коли було зроблено крок до заміни

національного права російським, шляхом поширення на колишню Гетьманщину положення про губернії. Так, зі скасуванням старих судів і об'єднанням судочинства був відкритий широкий доступ впливу російських законів, що особливо поширився завдяки суддям-росіянам, обізнаним лише з імперським правом. Щоправда, ця реформа у судочинстві, проведена Катериною II, протрималися недовго і 30 листопада 1796 р. була скасована указом імператора Павла I, який наказав знову «...судити по точній силі малоросійських прав» [14].

Як бачимо з викладеного, система українського судочинства у середині XVIII ст. була складним поєднанням місцевих традицій та норм кримінального судочинства України та сусідніх держав, тому більшість запланованих і проведених реформ спрямовувалися на загальноімперську стандартизацію українського судочинства. Водночас були спроби врахувати тенденції до демократизації судового розгляду кримінальних справ.

Література

1. Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія, практика / В.Т. Маляренко. – К., 2004. – 459 с.
2. Маляренко В.Т. Конституційні засади кримінального судочинства / В.Т. Маляренко. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 320 с.
3. Навроцька Ю.В. Заочний розгляд справи в цивільному процесі України / Ю. В. Навроцька. – Львів, 2008. – 207 с.
4. Репешко П.И. Принципы уголовного процесса в стадии судебного разбирательства уголовного дела в суде первой инстанции Украины / П.И. Репешко. – Николаев: Атолл, 2001. – 258 с.
5. Решетняк В.И., Черных И.И. Заочное производство и судебный приказ в гражданском процесс. – М.: Юридическое бюро «Городец», 1997. – 80 с.
6. Лебедев Вячеслав Михайлович. Проблемы становления и развития судебной власти в Российской Федерации: диссертация... доктора юрид. наук / Вячеслав Михайлович Лебедев. – М., 2000. – 365 с.
7. Российское законодательство X–XX века: в 9-т. Т.1: Законодательство Древней Руси / Под общ. ред. О.И. Чистякова. – М.: Юридическая литература, 1984. – С. 54.
8. ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1, арк. 6–7.
9. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 2398; ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. II, од. зб. 23404, арк. 39 зв., 116–116 зв., 117.
10. ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1, спр. 295, арк. 211, 213–222.
11. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. II, од. зб. 5033, арк. 1 зв.
12. Маляренко В.Т. Кримінальний процес України / В.Т. Маляренко. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 712 с.
13. Омельченко О.А. «Законная монархия» Екатерины II: Просвещённый абсолютизм в России / О.А. Омельченко. – М., 1993. – С. 30.
14. Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода законов / И. Теличенко // КС. – Т. XIII. – 1888. – № 10. – С. 53.
15. Соловьев С.М. История России с древнейших времён. – Кн. XIV / С.М. Соловьев. – М.: Наука, 1994. – С. 36.
16. Ключевский В.О. Курс русской истории. Сочинения в 9-ти томах. – Т. V / В.О. Ключевский. – М., 1989. – С. 48.
17. Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине (Учреждение о губерниях 7 ноября 1775 г.) / В. Григорьев. – СПб., 1910. – С. 100.

Песцов Р.Г. Особенности рассмотрения дел в уголовном судопроизводстве Гетманщины второй половины XVIII в. В статье исследуются особенности уголовного судопроизводства Гетманщины второй половины XVIII в.

Ключевые слова: заочное производство, уголовный процесс, судебные реформы, право, II Малороссийская коллегия.

Psietsov R.G. Peculiarities of case hearing in the criminal proceeding of the Hetman State in the second part of the XVIII century. The author investigates the specific features of the criminal proceeding of the Hetman State in the second part of the XVIII century.

Key words: examination of a case in absentia, criminal process, judicial reforms, law, The Minor Russian board the second.

Методи державного та самоврядного регулювання використання та охорони земель оборони

У статті розглядаються методи державного самоврядного регулювання використання й охорони земель оборони; проводиться їх класифікація та аналізуються методи державного і самоврядного регулювання за формами та способом впливу.

Ключові слова: державне регулювання, самоврядне регулювання, класифікація, методи прямого та непрямого регулювання; нормативно-правові, економічні, організаційні, адміністративні, соціально-психологічні, землі оборони.

Виконавча влада і місцеве самоврядування здійснює управління (регулювання) не тільки через певні форми державного та самоврядного управління (регулювання), а й відповідними методами.

Категорія «метод» практично невичерпна, оскільки будь-яка людська діяльність потребує певних способів, прийомів та засобів її реалізації. У загальному розумінні метод означає спосіб практичної реалізації будь-чого. П.Копкін стверджував, що під методом ми розуміємо спосіб діяльності людини, в якому поєднується в єдине пізнання об'єктивних закономірностей з людською цілеспрямованістю на пізнання об'єкта і його перетворення [1].

Особливої ваги набуває проблема методів у сфері державного управління, адже від правильного вибору й ефективного застосування методів значною мірою залежить досягнення організаційно-політичних та економічних цілей [2, с. 249].

На думку Д.Овсянко, метод управління – це спосіб реалізації його функцій, засіб впливу органу виконавчої влади на об'єкти управління [3, с. 65]. Так, Д.Бахрах метод управління розглядає як спосіб цілеспрямованого впливу суб'єкта влади на колектив, групу чи одну особу [4, с. 185]. Ю. Козлов визначає метод управління як засоби і прийоми безпосереднього управлінського впливу виконавчих органів (посадових осіб) на керовані об'єкти (на керуючих) [5, с. 283]. В.Авер'янов під методами державного управління розуміє певні способи практичного здійснення органами виконавчої влади та іншими суб'єктами державного управління владно-організуючого впливу на керовані об'єкти, що відповідають характеру й обсягу наданих цим суб'єктам функцій та повноважень (компетенції), а також особливостям керованих об'єктів. [6, с. 295].

Методам державного управління притаманні певні особливості, а саме: реалізуються у процесі державного управління; виявляють керівний (упорядковувачий) вплив суб'єктів управління на об'єкти управління; становлять зміст цього впливу і завжди мають своїм адресатом конкретний об'єкт (індивідуальний чи колективний); у методах державного управління завжди присутня воля держави; виявляються повноваження владного характеру органів виконавчої влади; використовуються суб'єктами управління як засіб реалізації закріпленої за ними компетенції; методи мають свою форму, зовнішнє вираження [7, с. 183-184].

Отже, методи державного управління (регулювання) – це певні способи, прийоми і засоби практичного здійснення органами виконавчої влади та іншими суб'єктами державного управління їх посадових осіб владно-організуючого впливу на керовані об'єкти, що відповідають характеру й обсягу наданих цим суб'єктам функцій та повноважень (компетенції), а також особливостям керованих об'єктів.

Методи самоврядного управління (регулювання) — це різноманітні способи, прийоми і засоби цілеспрямованого впливу органів місцевого самоврядування їх посадових осіб на свідомість, волю і поведінку керованих об'єктів, що відповідають характеру й обсягу наданих цим суб'єктам функцій та повноважень (компетенції), а також особливостям керованих об'єктів.

Ефективність державного та самоврядного управління (регулювання) використання і охорони земель оборони істотною мірою залежить від того, хто, коли та в який спосіб застосував ті чи інші методи державного й самоврядного регулювання. Незважаючи на численні фундаментальні дослідження різних аспектів державного та самоврядного управління (регулювання), серед науковців наразі відсутня єдина точка зору стосовно класифікації методів державного та самоврядного управління, в основі яких є реалізація функцій держави.

У радянському суспільстві всезагальними методами впливу на поведінку людей були переконання та примус [8, с. 29]; [9, с. 325]. А.Чемерис стверджує, що у практиці державного управління використовуються такі методи як: адміністративний, економічний, змішаний, соціально-психологічний, комунікаційний, дипломатичний і світський етикет [10, с. 17-31]. Б.Райзберг виділяє такі методи державного управління: адміністративно-розпорядний (директивне планування та господарювання, правовий примус, державне адміністрування), економічного спонукання (податкове стимулювання, трансформація власності, оренда і концесія, пільгове кредитування, зниження ставок рефінансування, цільове бюджетне фінансування), соціально-психологічний (переконання, релігія) [11, с. 384]. Г.Атаманчук методи державного управління класифікує за аспектами впливу на інтереси та мотиви поведінки людини і відповідно за змістом на такі: морально-етичні, соціально-політичні, економічні й адміністративні [12, с. 302]. В.Гриньова та М.Новікова класифікують методи державного управління таким чином: за формою впливу вони бувають прямі (нормативно-правові акти, державні замовлення, плани соціально-економічного розвитку, цільові комплексні програми, державний бюджет) та непрямі (реалізуються через інструменти бюджетно-фінансової та інших напрямів економічної політики держави), за способами впливу — правові, адміністративні, економічні й пропагандистські (морально-етичні) [13, с. 756]. Такої самої класифікації методів державного управління дотримується В. Воротін [14, с. 392]. Г.Андрусенко та Г.Мостовий також поділяють методи за формами впливу на прямі і непрямі. За допомогою прямих методів держава безпосередньо втручається в економічні процеси, а за допомогою непрямих — опосередкований [15, с. 168]. М.Латинін пропонує поділити методи державного регулювання за способом впливу на нормативно-правові, фінансово-економічні, організаційні, науково-методичні та інформаційно-освітні [16, с. 157–165]. Д.Карамішев виділяє такі методи державного управління: правові, політичні, економічні, організаційні, соціально-психологічні, статистико-математичні, графічні, спеціальні [17, с. 304]. Г.Одінцова виділяє такі основні ознаки класифікації методів державного управління: змістовна характеристика, напрями застосування, види мотивації, стадії управлінського циклу, етапи управлінського процесу. Домінуючою при цьому є класифікація за їх змістовними характеристиками, в межах якої виділяють: методи правового регулювання, організаційно-розпорядні (адміністративні), економічні, соціально-політичні, соціально-психологічні та морально-етичні методи державного управління [18, с. 492]. В.Авер'янов виділяє методи переконання і примусу, а також методи прямого та непрямого (опосередкованого) впливу. При цьому дві останні групи методів збігаються з широковідомими визначеннями адміністративних і економічних методів управління [6, с. 296].

Отже, хоча науковці мають різні (хоча й подібні) точки зору на класифікацію методів державного та самоврядного регулювання, більшість з них погоджується з необхідністю комплексного використання цих методів.

Узагальнення напрацювань провідних вчених і результати власних досліджень дозволяють стверджувати, що державне та самоврядне регулювання використання й охорони земель оборони передбачає комплексне застосування методів, які за формами впливу поділяються на прямі і непрямі, а за способом впливу — на нормативно-правові, економічні, організаційні, адміністративні, соціально-психологічні.

Методи прямого регулювання безпосередньо впливають на використання та охорону земель оборони. До методів прямого регулювання відносяться: державні замовлення, різного роду ліміти, централізовано встановлені ціни, обмеження, штрафи, дозволи, ліцензії, квоти тощо, а також методи, засновані на застосуванні бюджету як джерела дотування, цільового фінансування окремих суб'єктів і сфер діяльності.

Методи непрямого регулювання характеризуються опосередкованим впливом на використання та охорону земель оборони, оскільки передбачають створення сприятливих умов для взаємодії між економічними суб'єктами. При цьому головним завданням держави є максимальне узгодження інтересів держави, бізнесу та населення. До методів непрямого впливу можна віднести податкове регулювання, регулювання через політику прискореної амортизації, методи стимулювання конкуренції тощо.

Методи нормативно-правового регулювання базуються на розробці та виданні юридичних норм, якими упорядковуються відносини між різними органами державної влади, органами місцевого самоврядування, між громадянами й органами державної влади, між громадянами й органами місцевого самоврядування тощо.

В. Малиновський зазначає, що правові методи – це методи управління, що зумовлюють законодавчу сферу розвитку управлінських структур, мають сприяти вільній дії адміністративних методів. Ці методи використовуються, по-перше, для юридичного закріплення управлінських відносин, що вже склалися, і по-друге, для розвитку цих відносин відповідно до поставлених управлінських цілей. До правових методів, на його думку, належать правове регулювання; переконання і примус; субординація і координація [19, с. 454]. Через застосування нормативно-правових методів держава має забезпечити захист прав власності, сприяти ефективному функціонуванню національної економіки й підвищенню національної безпеки України. Залежно від свого статусу і компетенції органи державної влади та органи місцевого самоврядування застосовують нормативно-правові форми управлінської діяльності різного рівня: найвищий (загальнонаціональний) – формується Конституцією України, законами України, указами Президента України, постановами та розпорядженнями Кабінету Міністрів України; центральний – відомчими підзаконними правовими нормативними актами; територіальний – розпорядженнями, що видаються місцевими органами державного управління та органами місцевого самоврядування; локальний – підзаконними правовими нормативними актами (регламенти, положення та ін.), призначення яких полягає в упорядкуванні внутрішньої організаційної діяльності конкретного органу управління.

Економічні методи регулювання передбачають будь-яке заохочення економічних суб'єктів до розвитку виробництва, зростання національного багатства, підвищення обороноздатності і національної безпеки України.

В. Малиновський під економічними методами управління розуміє систему прийомів і засобів прямої дії на суб'єкти підприємницької діяльності шляхом запровадження фінансово-економічних законів і грошово-кредитних відносин з метою створення оптимальних умов, що забезпечують досягнення високих економічних результатів [19, с. 439]. Економічними методам управління притаманні такі особливості: управлінський вплив на керовані об'єкти здійснюється з урахуванням їх матеріальних інтересів через створення ситуацій, що зацікавлюють у необхідній поведінці виконавців; акти суб'єктів управління уповноважують на визначені дії; у керованих об'єктах існує можливість вибору одного з кількох або багатьох варіантів поведінки; правовими нормами закріплені належний механізм стимулювання (одержання прибутку, пільг та ін.); розвинутий механізм вирішення спорів, що забезпечує захист інтересів громадян і юридичних осіб, раціональні процедури розв'язання суперечок [6, с. 298].

Під економічними методами розуміється використання непрямих способів і засобів впливу на інтереси керованих сторін відносин, що стимулюють їх матеріальну зацікавленість у виконанні поставлених перед ними завдань. Задля цього органи державної влади та органи місцевого самоврядування активно використовують відповідні форми державного регулювання: монетарні (грошову емісію; операції на відкритому ринку; норму обов'язкових резервів), фіскальні (перелік і ставки загальнодержавних і місцевих податків та

зборів; операції з державними цінними паперами), соціально-економічні (надання дотацій і компенсацій, податкових та інших пільг; встановлення рівня мінімальної заробітної плати; встановлення розміру і частки бюджетних видатків на соціальний захист населення).

Організаційні методи регулювання узгоджують інтереси та ресурси окремих економічних суб'єктів у процесі їх взаємодії через:

- ❑ визначення процедури участі в тих чи інших заходах;
- ❑ сприяння укладанню угод;
- ❑ надання необхідних консультацій та інформації;
- ❑ розроблення стратегій, програм, прогнозів і планів розвитку держави (регіону, галузі);
- ❑ координацію зусиль і ресурсів.

Адміністративні методи регулювання полягають у тому, що органи управління безпосередньо встановлюють підпорядкованим суб'єктам (органам, колективам, громадянам) певну поведінку. Вплив на суб'єкти, що управляються, здійснюється через запровадження для них правил поведінки, обов'язків і завдань, у разі порушення яких може бути вжито заходів адміністративного примусу.

Характерними особливостями адміністративних методів управління є: прямий вплив на керований об'єкт шляхом установлення його повноважень (прав і обов'язків); односторонній вибір суб'єктом управління головної мети діяльності, завдань, порядку, терміну їх виконання об'єктом, ресурсного забезпечення, умов виконання завдань на кожному конкретному етапі; юридична обов'язковість актів управління (постанов, розпоряджень, наказів), невиконання яких розглядається як порушення обов'язків та може спричинити не тільки адміністративну чи дисциплінарну відповідальність, а й навіть кримінальну [19, с. 424].

Адміністративний примус — це владне, здійснюване в односторонньому порядку і у передбачених правовими нормами випадках застосування від імені держави до суб'єктів правопорушень, по-перше, заходів попередження правопорушень, по-друге, запобіжних заходів щодо правопорушень, по-третє, заходів відповідальності за порушення нормативно-правових положень.

Заходи адміністративного примусу поділяються на три групи:

- ❑ заходи адміністративного попередження;
- ❑ запобіжні адміністративні заходи;
- ❑ заходи відповідальності за порушення нормативно-правових положень [20].

Соціально-психологічні методи регулювання передбачають формування в громадян України почуття гідності, патріотизму та суспільної значущості, підвищення трудової й політичної активності, прагнення забезпечити власний добробут і добробут держави у цілому.

В. Малиновський наголошує, що соціально-психологічні методи управління — це способи і прийоми управлінських впливів, що застосовуються з урахуванням індивідуальних та професійних якостей працівників (фізичних, психічних, інтелектуальних та емоційних особливостей). На його думку, є три основні групи соціально-психологічних методів: соціальні; морально-етичні; психологічні [19, с. 462-463].

Враховуючи вищезазначене, за сферою прояву та формами реалізації соціально-психологічні методи можна розділити на чотири групи: соціальні (залучення, спонукання, роз'яснення, примус, залучення громадян до участі в соціальному управлінні); психологічні (комплектування малих груп, гуманізації праці, професійний відбір і навчання [21, с. 371–372], психологічне тестування при доборі кадрів); політичні (пропаганда, політична агітація); морально-етичні (моральне стимулювання, стягнення, етичне виховання, переконання). Морально-етичні методи ґрунтуються на зверненні до гідності, честі і совісті, а їх завдання полягає у формуванні позитивного морально-психологічного середовища, сприятливого для вирішення поставлених завдань [22, с. 112].

З наведеного вище можна дійти таких висновків: серед науковців відсутня єдина точка зору стосовно класифікації методів державного та самоврядного управління (регулювання).

У межах державного й самоврядного регулювання використання та охорони земель оборони застосовуються методи, які за формами впливу поділяються на прямі і непрямі, а за

способом впливу – на нормативно-правові, економічні, адміністративні, організаційні й соціально-психологічні.

Література

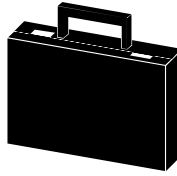
1. Копник П.В. Логические основы науки / П.В.Копник. – К., 1968. – С.227.
2. Хміль Ф.І. Менеджмент: підруч. / Ф.І. Хміль – К.: Вища школа, 1995. – 351 с.
3. Овсянко Д.М. Административное право: учеб. пособ. для студентов / Д.М.Овсянко / Отв. ред. Г.А.Туманов. – М.: Юрист, 1995. – 304 с.
4. Бахрах Д.Н. Адміністративне право / Д.Н.Бахрах. – М., 1997. – С. 185.
5. Адміністративне право України / Під ред. Ю.М. Козлова, Л.Л. Попова. – М., 1999. – С. 283.
6. Адміністративне право України: Академічний курс. В 2-х т. – Т. 1: Загальна частина – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького Нан України: за заг. ред. докт.юр.наук В.Б.Авер'янова, 2007. – 591 с.
7. Колпаков В.К. Адміністративне право України: підруч. / В.К.Колпаков – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.
8. Онищук Н.В. Методы государственного управления внедрением научно-технических достижений / Н.В.Онищук / Отв. ред. В.Б.Авер'янов. – К.: Наукова думка, 1990. – 96 с.
9. Научные основы государственного управления в СССР. – М.: Наука, 1968. – 440 с.
10. Чемерис А.О. Оцінка інституційної ефективності державного управління: управлінський аспект / А.О.Чемерис // Ефективність державного управління: зб. наук. праць / За заг. ред. А.О.Чемериса. – Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2004. – Вип. 5. – С. 17-31.
11. Райсберг Б.А. Государственное управление экономическими и социальными процессами: учеб. пособ. / Б.А.Райсберг. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 384 с.
12. Атаманчук Г.В. Государственное управление (организационно-функциональные вопросы): учеб. пособ. / Г.В.Атаманчук. – М.: Экономика, 2000. – 302 с.
13. Гриньова В.М. Державне регулювання економіки: навч. посіб. / В.М.Гриньова, М.М.Новікова. – Х.: ВД «ИНЖЕК», 2004. – 756 с.
14. Воротін В.Є. Макроекономічне регулювання в умовах глобальних трансформацій: Моногр. / В.Є.Воротін. – К.: Вид-во УАДУ, 2002. – 392 с.
15. Андрусенко Г.О. Державне регулювання макроекономічними процесами: Опорний конспект лекцій / Г.О.Андрусенко, Г.І.Мостовий. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2003. – 168 с.
16. Латинін М.А. Оцінка методів та засобів державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки України / М.А.Латинін // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. праць. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2005. – № 2 (25): У 2 ч. – Ч. 2. – С. 157-165.
17. Карамішев Д.В. Концепція інноваційних перетворень: міжгалузевий підхід до реформування системи охорони здоров'я (державно-управлінські аспекти): моногр. / Д.В.Карамішев. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2004. – 304 с.
18. Державне управління і менеджмент: навч. посіб. у таблицях і схемах / Г.С.Одінцова, Г.І.Мостовий, О.Ю.Амосов та ін.; За заг. ред. Г.С.Одінцової. – Х.: ХарПІ УАДУ, 2002. – 492 с.
19. Малиновський В.Я. Державне управління. навч. посіб. 3-тє вид., перероб. та допов. / В.Я.Малиновський. – К.: Атіка, 2009. – 608 с.
20. Брэбан Г. Французское административное право / Г.Брэбан. – М., 1988.
21. Щекин Г.В. Социальная теория и кадровая политика: моногр. / Г.В.Щекин. – Киев: МАУП, 2000. – 576 с.
22. Державне управління: Словник-довідник / За заг. ред. В.М.Князева, В.Д.Бакуменка. – К.: Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с.

Цыцюра В.И. Методы государственного и самоуправного регулирования использования и охраны земель обороны. В статье рассматриваются методы государственного и самоуправного регулирования использования и охраны земель обороны; проводится их классификация, анализируются формы государственного и самоуправного регулирования.

Ключевые слова: государственное регулирование, классификация, самоуправное регулирование, методы прямого и косвенного регулирования; нормативно-правовые, экономические, организационные, административные, социально - психологические методы; земли обороны.

Tsytsiura V.I. The methods of the state and self-governing regulation of defensive lands using and protecting. The methods of the state and self-governing regulation of defensive lands using and protecting are considered in the article. The classification and analysis of the state and self-governing regulation methods according to the forms and ways of influence is made.

Key words: the state regulation, self-governing regulation, the classification, the methods of direct and indirect regulation, the normative-legal, economic, organizational, administrative, socio-psychological, the defensive lands.

Державне управління

УДК 352/354.08:005.95/.96

Пашко Л.А.,

доктор наук з державного управління, доцент,
професор кафедри парламентаризму та політичного менеджменту
Національної академії державного управління при Президентові України

Управління людськими ресурсами як виклик сучасності

Стаття присвячена управлінню людськими ресурсами державної служби. Обґрунтовується теза про те, що реалізація суб'єктом управління принципів управління персоналом сприятиме гармонізації міжособистісних відносин між керівником та підлеглим службовцем.*

Ключові слова: людські ресурси сфери державного управління, суб'єкт управління, об'єкт управління, управлінська взаємодія.

Виклики, що постають нині перед державою, все більше переконують у тому, що до управління органами державної влади необхідно підходити як до складного й багатогранного явища, яке одночасно має розглядатися як:

- ❑ один з найважливіших механізмів реалізації кадрової політики, здійснюваної суб'єктом управління;
- ❑ система організаційних, економічних, соціально-психологічних, моральних та інших заходів, які, маючи нормативно-правову основу, забезпечують раціональне використання здібностей державного службовця як в інтересах організації**, так і у його власних інтересах;
- ❑ внутрішня якість системи державної служби, основними елементами якої є постійно взаємодіючі на принципах самоорганізації такі елементи як: управляючий елемент – суб'єкт управління (керівник районної державної адміністрації та її кадрова служба) та керований елемент – об'єкт управління (персонал районної державної адміністрації);
- ❑ упорядкований вплив суб'єкта управління та об'єкта управління з метою забезпечення цілеспрямованої та скоординованої діяльності підлеглого колективу щодо вирішення поставлених перед ним завдань та удосконалення його якісних характеристик;
- ❑ система організацій;
- ❑ процес;
- ❑ структура;
- ❑ сукупність відносин, механізму, форм і методів впливу на формування, розвиток та затребуваність особистісно-професійних можливостей державних службовців;

© Пашко Л.А.

* Ми використовуємо як синоніми поняття «управління людськими ресурсами» та «управління персоналом».

** Поняття «орган державної влади», «організація» використовуються у статті як синоніми.

- складний, постійно оновлюваний творчий процес, в якому взаємодіють численні організаційні, соціально-психологічні, правові, економічні, моральні та інші фактори.

Аналіз сучасних досліджень та публікацій вказує на те, що більшість науковців наголошують на пріоритетній тенденції сучасної епохи функціонування держави ХХІ ст., сутність якої полягає в активізації ускладнення процесу управління персоналом органів державної влади. Його основними причинами вчені вважають такі суспільні процеси та явища [4; 5; 7; 8]:

- Виклики ХХІ ст., які постали перед вітчизняною сферою державного управління та системою державної служби, що вимагають ефективнішого розвитку й раціональнішого використання корпусу державних службовців.
- Зростання вагомості і, як наслідок, ускладнення управлінської праці на державній службі.
- Посилення соціальної орієнтації системи державного управління на державного службовця-співробітника як результат визнання персоналу найскладнішим об'єктом управління.
- Постійна зміна системи цінностей співробітників, пов'язана із загальнополітичними й економічними реформами у суспільстві.
- Визнання пріоритетної ролі керівника як організатора, по-перше, командної роботи колективу держслужбовців-одномудців; по-друге, успішної діяльності не лише органу влади, а й кожного члена колективу.
- Усвідомлення необхідності наявності у керівника сучасних особистісно ділових характеристик як передумови до здійснення керівної діяльності.
- Оновлення парадигми управління персоналом органів державної влади, що проявляється у:
 - зміні системи цілей управління персоналом,
 - ускладненні системи взаємодії суб'єкта й об'єкта управління, яка все більше набуває характеристик взаємозацікавленого діалогу, компромісу, соціального партнерства.
- Посилення уваги до професіоналізації та технологізації управлінської праці як основи безперервної оптимізації й удосконалення процесу управління персоналом.
- Перехід від безпосереднього суб'єктного впливу на державних службовців до формування керівником комфортного мікросередовища колективу, в якому вони реалізують себе як особистості на основі:
 - активного впровадження теорії «організаційного гуманізму»,
 - адекватного розвитку організаційної й управлінської культур.
- Офіційне визнання соціальної значущості управлінської праці з розширенням на практиці «сервісного управління», що розуміється як інтелектуальне обслуговування апаратом управління колективної праці й життєдіяльності колективу державних службовців.

Хоча на принципах управління персоналом будується теорія, методологія і практика управлінських технологій, їх реальна реалізація не завжди пов'язується з якісними характеристиками міжособистісної взаємодії суб'єкта управління й об'єкта управління. У зв'язку з цим, *метою статті* є аналіз принципів управління людськими ресурсами сфери державного управління як основи дієвості взаємодії у форматі «керівник – підлеглий».

Зрозуміло, що управління людськими ресурсами органів державної влади має ґрунтуватись на найважливіших положеннях Конституції України та нормативно-правових документів, якими визначаються основи правового статусу особистості в суспільстві та на державній службі [1].

У зв'язку з тим, що пріоритетності набуває нині напрацювання та реалізація суб'єктами управління принципів управління органів державної влади, від керівників вимагається не інтуїтивне знання принципів, а наукове уявлення про їх систему, класифікацію, механізм використання [2, с. 14].

Під принципами управління людськими ресурсами органу державної влади ми розуміємо, по-перше, систему базових положень, основоположних ідей, правил, відповідно

до яких здійснюється адміністративно-службова діяльність державних службовців; по-друге, загальні вимоги, що висуваються до змісту, організації, критеріїв управління персоналом.

Загальноприйнятою є класифікація, згідно з якою принципи поділяються на загальні та часткові. Причому серед загальних принципів управління персоналом доцільно виділити такі:

- принцип розподілу праці, сутність якого полягає в управлінні спеціалізацією персоналу, який має діяти як злагоджений, чіткий механізм щодо забезпечення та виконання повноважень районної державної адміністрації. При цьому керівник зобов'язаний брати до уваги різноманітність професійної підготовки та спеціалізації підлеглих державних службовців;
- принцип дотримання дисципліни, покликаний забезпечувати організованість та порядок функціонування органу державної влади, заснованого на усвідомленні державними службовцями важливості, суспільної значущості виконуваного ними службового обов'язку щодо здійснення посередництва між державою та громадянами, що досягається застосуванням системи заходів та санкцій організаційно-виховного характеру. Саме тому керівник зобов'язаний звертати увагу на трудову, службову, особисту дисципліну та самодисципліну підлеглих співробітників;
- принцип професіоналізму та компетентності, суттю якого є органічне поєднання професіоналізму та компетентності як необхідної умови досягнення персоналом високого рівня якості службової діяльності, результативності й дієвості виконуваних ним функцій.

У зв'язку з цим, необхідно чітко розмежовувати ці два взаємодоповнювані поняття, оскільки:

- професіоналізм – це інтегральна характеристика індивідуальних, особистісних та суб'єктно-діяльнісних властивостей як цілісного утворення, що дають можливість персоналу на максимальному рівні успішності вирішувати поставлені перед ним завдання;
- компетентність – це найвища форма прояву професіоналізму, яка відтворюється лише за умови відповідності структури професійного досвіду персоналу структурі завдань та функцій, які він повинен виконувати у професійній діяльності. Недотримання цієї умови призводить до того, що притаманні персоналу властивості не дозволяють йому діяти професійно, самостійно, творчо й відповідально проявляти свій особистісний потенціал;
- принцип узгодженості особистих та суспільних інтересів, спрямований на максимально повне поєднання й узгодження інтересів службової діяльності і, отже, державної служби, та інтересів державних службовців. Оскільки для держслужбовців загальний інтерес є інтересом державним, необхідно формувати у них чітке й непохитне розуміння цього інтересу, почуття відповідальності за загальнодержавні справи, почуття відданості своєму колективу та гордості за приналежність до корпусу державних службовців як посередників між Українською державою та громадянами;
- принцип справедливості та рівності. Зазначимо, що рівність доцільно розуміти як рівність прав та обов'язків осіб, що стоять на одному щаблі службової драбини. Справедливістю розуміється, по-перше, як дотримання цих прав та обов'язків, по-друге, здійснення системи переваг для тих державних службовців, які найефективніше реалізують свій особистісний, творчий, професійний потенціал у процесі свого служіння державі й громаді на державній службі. Очевидно, що саме таке розуміння цих термінів вказує на безпосереднє відношення цього принципу до мотивування співробітників на добросовісне виконання адміністративно-службових обов'язків;
- принцип стійкості складу персоналу. Діяльність керівника органу державної влади як суб'єкта управління має спрямовуватися на: збереження професійного ядра колективу професіоналів, розвиток його здатності до оновлення форм і методів роботи у відповідності із викликами сьогодення, боротьбу із високою плинністю кадрів, необґрунтованою змінюваністю спеціалістів та керівників, протидію розпаду колективу професіоналів у різноманітних ланках управлінської ієрархії тощо;

- принцип єдності персоналу, що вимагає від суб'єкта управління обов'язкового дотримання кількох правил, а саме: 1) постійного координування зусиль підлеглих службовців, 2) об'єктивного стимулювання ефективності й результативності їхньої службової діяльності, 3) максимального використання потенціальних особистісних здібностей усіх співробітників; 4) об'єктивного визнання і, як наслідок, справедливої винагороди заслуг кожного підлеглого службовця;
- принцип адаптації до мінливості й непередбачуваності умов діяльності. На нашу думку, набуття цим принципом пріоритетної значущості пов'язане з вирішуванням органами державної влади нових завдань за сучасних умов, які вимагають від державних службовців інтенсифікації роботи, безперервного підвищення знань, переоцінки накопиченого досвіду, подолання усталених стереотипів, активізації процесів самовдосконалення та самореалізації у процесі службової діяльності тощо. При цьому керівник зобов'язаний долати опір консервативної частини персоналу, спираючись на новаторські сили у колективі та посилюючи їх впевненість у можливість успішного виконання нових, неординарних завдань;
- принцип ефективності роботи персоналу, пов'язаний із співставленням затрат та конкретних результатів діяльності персоналу, що має спрямовуватися керівником на результативне використання технологій професійної діяльності, економію виділених засобів, підвищення ефективності службових заходів, спрямованих на забезпечення максимально якісного виконання повноважень державної адміністрації.

Часткові принципи управління персоналом державної адміністрації також заслуговують на постійну увагу керівників. Серед них доцільно зазначити такі:

- принцип підбору кадрів на державну службу відповідно до їх професійно-особистісних, морально-етичних, ділових рис, які мають відповідати вимогам займаної ними посади;
- принцип планування у використанні кадрових ресурсів як найціннішого ресурсу будь-якого органу влади. Саме тому керівник зобов'язаний здійснювати плановий підхід, стратегію й тактику використання персоналу з максимальною ефективністю для організації;
- принцип ротації кадрів, спрямований на забезпечення: наступності в діяльності державних службовців, «інституційної пам'яті» державної адміністрації, своєчасного оновлення кадрового потенціалу, залучення нових сил, підтримки кваліфікації персоналу на рівні сучасних вимог;
- принцип стимулювання максимально ефективної та результативної діяльності держслужбовців. Причому важливим завданням для керівника є надання об'єктивної вмотивованої переваги добросовісним, творчим, активним співробітникам;
- принцип виховання, пов'язаний із формуванням у державних службовців відданості конституційному ладу, поваги до законів Української держави, відповідальності за виконання службового обов'язку, гордості за приналежність до корпусу державних службовців як колективу творчих особистостей-одномудців.

Ми переконані, що реалізація керівництвом державної адміністрації вищезазначених принципів сприятиме гармонізації управлінської взаємодії у форматі «суб'єкт управління – об'єкт управління», яка [2, с. 12; 6, с. 140-142]:

- необхідна, перш за все, для керівника як організатора колективної діяльності підлеглих співробітників;
- характеризує керівну діяльність не лише як науку управління, а й мистецтво управління;
- набуває першочергової значущості та вагомості для поліпшення міжособистісних взаємовідносин у колективі творчих одномудців;
- надає управлінській вертикалі з традиційною обов'язковістю відносин підлеглості характеру взаємозацікавленого соціального партнерства у межах організації адміністративного типу;
- передбачає реалізацію й актуалізацію особистістю кожного державного службовця свого творчого професійно-особистісного потенціалу;

- ❑ олюднення субординаційних ієрархічних відносин, що сприяє, по-перше, активізації особистісного потенціалу кожного співробітника, по-друге, підтриманню інституційної пам'яті та корпоративізму між усіма держслужбовцями;
- ❑ акцентує увагу на значущості підлеглого службовця як неповторної особистості;
- ❑ характеризує рівень комфортності/некомфортності підлеглого співробітника у соціальному просторі органу державної влади як соціальної мікросистеми;
- ❑ забезпечує пошук найраціональніших форм та методів керівної діяльності, від застосування яких залежить ефективність не лише кожного органу державної влади та кожного державного службовця, а й державної служби у цілому.

Саме тому, на нашу думку, головними напрямками гармонізації управлінської взаємодії у форматі «суб'єкт управління – об'єкт управління» на державній службі мають бути визнані такі напрями діяльності:

1. Оновлення відносин субординації з метою позбавлення їх від надмірної бюрократизації та «паперотворчості».
2. Удосконалення світоглядного рівня субординації з метою мінімізації негативного впливу мислення керівників, зобов'язаного орієнтуватися не лише на вирішення практичних завдань, а й на міжособистісні відносини з підлеглими державними службовцями.
3. Врахування у процесі службової субординації в організаційній структурі органу державної влади реординаційних відносин, сутність яких полягає у тому, що активна роль впливу на суб'єкт управління належить саме об'єкту управління. Причому необхідно розрізняти два види таких відносин [3, с. 28-29]:
 - ❑ ініціативні реординаційні відносини, проявом яких є позитивний відгук підлеглих на діяльність керівника і, як результат, висування ними різноманітних пропозицій та ініціатив з метою удосконалення професійної діяльності;
 - ❑ реактивні реординаційні відносини, сутність яких полягає у негативній реакції підлеглих співробітників на певні дії чи на всю діяльність керівника.
4. Удосконалення, одночасно із субординаційними та реординаційними відносинами, функціональних управлінських відносин, які зобов'язують вищестояще керівництво відмовитися від надмірного втручання у справи нижчестоящих підрозділів та обмежитися контролюванням станом загального стану справ. Саме тому у таких відносинах доцільно, на наш погляд, розмежовувати:
 - ❑ «відповідальність за керівництво» у таких видах керівної діяльності: відбір кадрів, постановка цілей, інформування підлеглих державних службовців про загальний стан справ та про завдання, реакція на надзвичайні події, координація діяльності співробітників;
 - ❑ «відповідальність за діяльність», яка зобов'язує співробітників до самостійних дій та прийняття рішень у межах своєї компетенції; інформування керівництва про надзвичайні ситуації та загальний стан справ у своєму підрозділі; інформування колег про важливі для їхньої діяльності події, що відбуваються у колективі.
5. Доповнення функціональних управлінських відносин, заснованих на спеціалізації сфер керівної та виконавської діяльності, відносинами кооперації, під якими ми розуміємо горизонтальні відносини між співробітниками одного підрозділу.
6. Удосконалення відносин дисципліни і відповідальності з метою запобігання дезорганізації службових відносин.
7. Удосконалення внутрішнього соціального середовища у мікросистемі колективу співробітників, основою якого є конструктивний морально-психологічний мікроклімат.
8. Демонстрація керівником з метою удосконалення якісних показників здійснюваної ним вертикальної й горизонтальної взаємодії реального управлінського лідерства, заснованого на обов'язковому поєднанні авторитету займаної ним посади з авторитетом його особистості.
9. Визнання організаційної та управлінської культур основою ефективною та результативною взаємодії з підлеглими співробітниками, що сприятиме подоланню негативних явищ [4, с. 82-84]:
 - ❑ а) у поведінці керівників: бюрократичного чванства, тобто зарозумілого ставлення до співробітників нижчих рівнів управлінської ієрархії; адміністративного боягузтва, яке

як зворотна сторона бюрократичного чванства проявляється у боязні керівника взяти на себе повну відповідальність за прийняття управлінських рішень, в ігноруванні ним ініціативи підлеглих, у готовності до будь-якого компромісу заради «спокою» вищестоящого керівництва;

- б) у поведінці підлеглих державних службовців: «адміністративного трепету» перед вищестоящим керівництвом.

10. Усвідомлення та підхід до управлінської взаємодії як до двостороннього процесу взаємозацікавленого соціального партнерства співробітників усіх ієрархічних рівнів у межах органу влади як соціальної мікросистеми. Такий підхід дозволить по-сучасному вирішити не лише проблему спільної колегіальної діяльності, а й роботи у команді однодумців-співробітників. Це надзвичайно важливо, оскільки часом трапляється, що керівник визнає необхідність такої діяльності лише на словах. Егоцентризм такого типу керівників, будучи протилежністю колективного принципу діяльності, спричинює у підлеглих співробітників такі негативні явища як «внутрішня еміграція», «внутрішня резигнація», «психологічне вигорання» тощо.

11. Визнання підлеглих співробітників творчими особистостями з метою їх максимальної самореалізації у професійній діяльності на державній службі.

З викладеного вище доходимо висновку, що усвідомлення, розуміння та визнання керівництвом державної адміністрації важливості та значущості вищезазначених принципів управління персоналом як підґрунтя гармонізації управлінських відносин у форматі «суб'єкт управління – об'єкт управління» сприятиме:

- по-перше, об'єктивації того факту, що, оскільки процес управління персоналом не може відбуватися стихійно, його обов'язковою умовою має стати готовність усіх задіяних у ньому суб'єктів управління до взаємозацікавленої конструктивної міжособистісної взаємодії з об'єктами управління;
- по-друге, врахуванню специфіки світогляду та психології суб'єктів управлінської взаємодії, що формуються під впливом об'єктивних умов та суб'єктивних факторів;
- по-третє, визнанню на усіх рівнях управлінської ієрархії того факту, що основним смислом процесу управління персоналом і, як результат, гармонізації відносин у форматі «суб'єкт управління – об'єкт управління» має стати пошук найраціональніших форм та методів керівної діяльності, застосування яких дозволить суттєво підвищити ефективність та результативність не лише керівної діяльності кожного керівника, професійної діяльності кожного державного службовця та кожного органу державної влади, а й державної служби України у цілому;
- по-четверте, оцінюванню ефективності діяльності керівника ще й за такими психологічними критеріями як: задоволеність підлеглих державних службовців як членів колективу різними аспектами членства у ньому; бажання службовців працювати та зберігати своє членство у колективі; реальний авторитет та лідерство керівника серед підлеглих співробітників; самооцінка колективом своєї згуртованості і, як результат, своєї успішності функціонування.

Перспективами подальших досліджень проблематики цієї наукової статті можуть бути питання: соціальної ефективності керівної діяльності; рівня задоволеності /незадоволеності об'єктів управління професійною діяльністю; об'єктивних та суб'єктивних причин, що є своєрідним гальмом на шляху реалізації керівником вищезазначених принципів управління людськими ресурсами.

Література

1. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 25 груд. 2009 р.: Офіц. текст. – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2009. – 48 с.; Правове регулювання діяльності державних службовців України. В 2-х т. / А.В.Толстоухов, Т.В.Мотренко, В.І.Луговий, Н.Р.Нижник, М.К.Орлатий, В.І.Рибачук та ін. – К.: НАДУ, 2004. – Т. 1. – 868 с. – Т. 2. – 853 с.
2. Пашко Л.А. Людські ресурси у сфері державного управління: теоретико-методологічні засади оцінювання: автореф. дис. доктора наук з держ. упр. / Л.А. Пашко. – К., 2007. – 36с.

3. Нижник Н. Управлінець XXI століття: організатор чи термінатор? / Нижник Н., Пашко Л. // Соц. психологія. – 2005. – № 5 (13). – С. 28–37.
4. Лытов Б.В. Государственная служба: управленческие отношения: учеб. пособ. – М.: Изд-во РАГС, 2006. – 154 с.
5. Мануйлов Г.М. Психологическое управление в кризисном обществе / Мануйлов Г.М., Новиков В.В. – СПб.: Изд-во «Алетейя», 1999. – 352 с.
6. Пашко Л.А. Гармонізація взаємодії у форматі «суб'єкт управління – об'єкт управління» / Л.А.Пашко // Україна європейська: сучасні тенденції та перспективи: зб. матеріалів III міжнар. наук.-практ. конф., Чернівці, 21 трав. 2010 р. – Чернівці, 2010. – С. 139-143.
7. Управленческая парадигма XXI века: учеб. пособ. – Т.1 / Иванов В.Н., Иванов А.В., Доронин А.О. – М.: МГИУ, 2002. – 180 с.
8. Урбанович А.А. Теория и практика управленческой деятельности / А.А.Урбанович. – Минск: Современная школа, 2008. – 608 с.

Пашко Л.А. Управление человеческими ресурсами как вызов современности. *Статья посвящена управлению человеческими ресурсами государственной службы. Обосновывается тезис о том, что реализация субъектом управления принципов управления персоналом будет способствовать гармонизации межличностных отношений между руководителем и подчиненным служащим.*

Ключевые слова: *человеческие ресурсы сферы государственного управления, субъект управления, объект управления, управленческое взаимодействие.*

Pashko L.A. Management of human resources as a modern challenge. *The article is devoted to the human resources management of government service. An author grounds an idea that realization of principles of personal management by a subject will harmonize the interpersonal relations between a leader and inferior office worker.*

Key words: *human resources of the sphere of public administration, the subject of management, the object of management, administrative co-operation.*

Економіка. Проблеми економічного становлення

УДК 331.101.6:338.432

Бондаревська К.В.,

асистент кафедри управління персоналом і економіки праці
Дніпропетровської державної фінансової академії

Методологічні аспекти використання персоналу в сфері аграрного виробництва

У статті проведено дослідження методики та методології використання персоналу сільськогосподарських підприємств.

Ключові слова: *праця, персонал, продуктивність праці, трудомісткість продукції, показники використання персоналу.*

Формування нової економічної системи в Україні на сучасному етапі ставить нові завдання, вирішення яких неможливе на основі старих підходів та методів управління. Серед ключових проблем економіки України – неефективне використання ресурсів, у тому числі трудових, низький рівень науково-технічного оснащення виробництва, неконкурентоспроможність вітчизняної продукції, низький рівень оплати праці, що впливає на продуктивність праці, якість продукції та життєвий рівень населення взагалі. Особливої гостроти ці проблеми набувають в галузі аграрного виробництва. Використання робочої сили на сільськогосподарських підприємствах України залишається неефективним. На це вказує низький рівень продуктивності праці та висока трудомісткість продукції, особливо в галузі тваринництва, де переважає немеханізована та ручна праця. Важливого значення набуває методологічний аспект використання персоналу, визначення основних показників та критеріїв його ефективності. Основному питанню методології застосування робочої сили відповідає визначення того, *як використовується* персонал підприємства в його чисельному, структурному та кваліфікаційному складі. Також до методології належать питання, наскільки ефективно використовується персонал підприємства та чи відповідає ступінь його використання вимогам виробництва.

Однією з головних умов позитивних зрушень в економіці країни є активізація людської праці. Підвищення ефективності використання персоналу сільськогосподарських підприємств виявляється у зростанні продуктивності праці та зниженні трудомісткості продукції. Без цього забезпечення конкурентних переваг АПК України та сталий економічний розвиток галузі за умов світової глобалізації є неможливим. Використання праці сільськогосподарського робітника повинно ґрунтуватися на застосуванні вдосконаленої системи методів, критеріїв та показників, що відповідатиме сучасним умовам.

Важливість проблеми методології використання персоналу обумовлює постійну увагу до цієї теми вчених-економістів в Україні та за її межами. Суттєвий внесок у дослідження значення показників використання персоналу та їх вдосконалення в сільському господарстві внесли такі відомі вчені: А.Г. Бабенко, В.Г. Андрійчук, О.А. Грішнова, В.С. Дієсперов [1, 2, 5, 6], М.В. Семикіна [10], Р.М. Масалаб [8], С.І. Панченко [9] та ін.

Серед зарубіжних вчених слід виділити публікації та праці з теорії продуктивності Б.Сея та Ф.Бастіа [3]. Пізніше Д.Кларком була сформульована теорія граничної продуктивності факторів, на якій заснована сучасна західна теорія продуктивності праці. Розвитком теоретичних та практичних питань, пов'язаних із показниками використання персоналу, також займалися К.Маркс, Д. Сінк та Ф.Тейлор [3; 11].

Водночас, незважаючи на значний обсяг проведених раніше досліджень, певне коло питань залишається невирішеним. Висока динаміка соціально-економічних та політичних процесів розвитку аграрної галузі вносить постійні корективи у методику дослідження стану та розвитку персоналу підприємств. Потребують подальшого дослідження питання вдосконалення показників використання аграрної праці, раціонального забезпечення сільськогосподарських підприємств трудовими ресурсами, формування дієвої системи управління показниками продуктивності та трудомісткості. Наукова і практична важливість перелічених питань зумовила вибір теми дослідження.

Метою статті є висвітлення методики та методології використання персоналу в сфері аграрного виробництва та визначення напрямів її вдосконалення.

Методика, згідно зі словником С. І. Ожегова, являє собою сукупність способів теоретичного дослідження або практичного здійснення чого-небудь [14]. Методологія, за визначенням Радянського енциклопедичного словника, – це вчення про принципи побудови, форми і способи наукового пізнання [13]. Отже, поняття методології, на нашу думку, є значно ширшим та охоплює більше коло понять.

Методологія використання трудових ресурсів підприємства включає в себе показники оцінки стану персоналу та показники оцінки ефективності його використання.

До основних показників, що характеризують стан та використання персоналу у сільськогосподарських підприємствах, належать такі: коефіцієнт залучення (відношення кількості працівників до наявної їх чисельності), трудова активність працівників (кількість днів, що працює робітник господарства протягом року, кварталу, місяця) та ін. Ці показники доцільно обчислювати щодо основної робочої сили – осіб працездатного віку. На основі цих показників обчислюються коефіцієнт сезонності використання фонду робочого часу протягом року, місяця, зміни; продуктивність праці та інші показники, що у сукупності та взаємозв'язку становлять систему використання персоналу. Їх можна обчислювати як стосовно всіх працівників, так і щодо їх професійно-кваліфікаційних груп. На їх основі можна визначити невикористані цілорічні або сезонні резерви робочої сили підприємства, галузі у результаті неповного залучення працівників до громадського господарства або неповного використання фонду їх робочого часу.

Для розрахунків основних коефіцієнтів насамперед слід визначити середньооблікову чисельність працівників підприємства. На думку відомого вченого-економіста В.Г. Андрійчука, вона обчислюється за двома варіантами: «середньообліковою чисельністю штатних працівників спискового складу і середньообліковою чисельністю всього персоналу в еквіваленті повної зайнятості» [1]. За другим варіантом розрахунку до категорії середньооблікової чисельності, окрім штатних, включають працівників позаспискового складу, які були залучені до роботи та отримували заробітну плату. При цьому враховується та обставина, що окремі працівники були зайняті неповний день.

Середньооблікова чисельність штатних працівників розраховується на основі щоденних даних про облікову чисельність цих працівників, яка співставляється з даними табельного обліку використання робочого часу за кожний день. До середньооблікової штатної чисельності не включаються працівники, які знаходяться у декретних відпустках по вагітності, пологах та відпустках по догляду за дітьми до досягнення встановленого законом віку.

Рух працівників облікового складу можна показати у вигляді **балансового зв'язку** за такою формулою:

$$\text{Чн} + \text{Чнр} - \text{Чзв} = \text{Чк}, \quad (1)$$

де Чн , Чк – відповідно чисельність працівників на початок і на кінець періоду;

Чнр , Чзв – чисельність прийнятих і звільнених працівників за певний період відповідно.

Серед показників стану персоналу аграрного підприємства важливими, на нашу думку, є показники структури кадрів, якості підготовки та стабільності кадрів. *Структура кадрів* визначається часткою кожної категорії працівників (керівників, спеціалістів, службовців і робітників) у загальній чисельності персоналу. Доцільно визначати також частку постійних, тимчасових та сезонних працівників у загальній чисельності. *Якість підготовки* керівників і фахівців характеризується рівнем освіти (вища, середня спеціальна) і може визначатися часткою працівників з вищою (або середньою спеціальною) освітою у загальній чисельності персоналу підприємства. Показник *стабільності кадрів* розраховується як відношення кількості працівників, що були на обліку протягом звітного року до середньооблікової чисельності працівників за той самий рік. Він виражається коефіцієнтом стабільності ($K_{\text{стаб}}$):

$$K_{\text{стаб}} = \text{Чст} / \text{Чсер.об.}, \quad (2)$$

де Чст – чисельність працівників, що працювали протягом усього звітного року (стабільно);

Чсер.об. – середньооблікова чисельність штатних працівників за звітний рік.

Визначення стану використання персоналу аграрного підприємства неможливе без врахування показників обороту чисельності працівників. До них відноситься інтенсивність обороту, плинність та відновлення кадрів. *Інтенсивність обороту кадрів* визначається такими коефіцієнтами, як коефіцієнт загального обороту, коефіцієнт обороту по прийому кадрів та коефіцієнт обороту по звільненню кадрів:

1. Коефіцієнт загального обороту ($K_{\text{об}}$) розраховується як відношення чисельності прийнятих і звільнених працівників за звітний період до середньооблікової чисельності штатних працівників:

$$K_{\text{об}} = ((\text{Чнр} + \text{Чзв}) / \text{Чсер.об.}) * 100. \quad (3)$$

2. Коефіцієнт обороту за наймом кадрів ($K_{\text{н}}$) визначається як відношення кількості осіб, прийнятих на роботу за певний період, як правило, за рік – (Чнр), до середньооблікової чисельності штатних працівників на початок періоду (Чсер.об.1):

$$K_{\text{н}} = (\text{Чнр} / \text{Чсер.об.}) * 100. \quad (4)$$

3. Коефіцієнт обороту по звільненню (вибуттю) кадрів ($K_{\text{зв}}$) розраховується як відношення кількості звільнених працівників за період до середньооблікової чисельності штатних працівників на початок періоду:

$$K_{\text{зв}} = (\text{Чзв} / \text{Чсер.об.}) * 100. \quad (5)$$

Коефіцієнт плинності кадрів ($K_{\text{пл}}$) розраховується як відношення кількості звільнених працівників за звітний період (Чзв) до середньооблікової чисельності штатних працівників:

$$K_{\text{пл}} = \text{Чзв} / \text{Чсер.об.} \quad (6)$$

Коефіцієнт відновлення кадрів визначається відношенням кількості прийнятих працівників (Чнр) до кількості звільнених з різних причин за певний період (Чзв):

$$K_{\text{від}} = \text{Чнр} / \text{Чзв}. \quad (7)$$

Крім того, важливим, на нашу думку, показником використання робочої сили є фонд робочого часу. Від ефективності його витрачання залежить трудомісткість одиниці

сільськогосподарської продукції, а отже, і продуктивність праці. Фонд робочого часу (ФРЧ) обчислюється в людино-днях або людино-годинах за формулою:

$$\text{ФРЧ} = \text{Чсер.об} \times \text{РобЧ}, \quad (8)$$

де *РобЧ* – робочий час одного працівника за період у днях або годинах.

Вищеперелічені показники стану кадрової політики аграрного підприємства можуть служити як допоміжні показники, оскільки не повною мірою характеризують стан та розвиток персоналу. На ефективність використання робочої сили на сільськогосподарських підприємствах вказують показники продуктивності (результативності) праці та трудомісткості продукції.

Аналіз літературних джерел засвідчує, що серед вчених продовжується дискусія навколо тлумачення терміна «продуктивність праці», що зумовлює відмінності у методологічних підходах щодо вимірювання продуктивності праці на різних економічних рівнях [10].

«Продуктивна сила праці, – писав К.Маркс, – визначається різноманітними обставинами, між іншим середнім ступенем мистецтва робітника, рівнем розвитку науки і ступенем її технологічного застосування, суспільною комбінацією виробничого процесу, розмірами та ефективністю засобів виробництва, природними умовами» [3].

Так, в «Економічній енциклопедії» за редакцією С.В. Мочерного трактує продуктивність праці трактується як «...ефективність виробничої діяльності людей у процесі створення матеріальних благ і послуг» [7].

На думку О.А. Грішнєвої, продуктивність праці – це «узагальнюючий показник використання робочої сили, ...що, як і всі показники ефективності, характеризує співвідношення результатів та витрат, в даному випадку, – результатів праці та її витрат» [5].

З точки зору науковця А.Г. Бабенка, продуктивністю праці можна вважати «...здібність конкретної праці виробляти певну кількість матеріальних благ (продукції) за одиницю часу» [2].

Останні твердження дають чітке визначення продуктивності праці, і ми з ними цілком згодні. Оскільки аграрна праця має певні особливості, такі як залежність від природних умов, сезонність та висока трудомісткість виробничих процесів, є доцільним надання визначення продуктивності праці у сфері АПК.

Продуктивністю аграрної праці, на нашу думку, необхідно вважати здатність робочої сили виконувати певну кількість робіт в одиницю робочого часу, залежно від умов та особливостей галузі. З цього визначення випливає, що зростання продуктивності праці зрештою зводиться до економії робочого часу. Для визначення основного фактора використання персоналу – продуктивності праці – застосовують систему економічних показників.

Існує три методи визначення продуктивності праці:

1. Натуральний – відношення обсягу виробленої продукції у натуральних одиницях (*ВП_{нат}*) до середньооблікової чисельності персоналу аграрного підприємства (*Чоб*), або на кількість затраченого часу в нормо-годинах. Виражається в тоннах або тисячах тонн на одного робітника:

$$\text{Пн}(\text{нат}) = \text{ВП} / \text{Чсер.об}, \quad (9)$$

або в тоннах (тис. т) на одиницю часу (година, місяць, рік):

$$\text{Пн}(\text{нат}) = \text{ВП} / \text{Тэф}, \quad (10)$$

де *Тэф* – затрати робочого часу.

2. Вартісний – відношення чистої виручки від реалізації сільськогосподарської продукції (*ВРч*) до часу, вираженого в середньообліковій чисельності працівників, або відпрацьованій ними кількості людино-днів, людино-годин тощо). Виражається в тис.грн. на одного працівника, або в тис.грн. на годину, місяць, рік тощо:

$$\text{Пн}(\text{варт}) = \text{ВРч} / \text{Чоб} \quad (11)$$

$$\text{Пн}(\text{варт}) = \text{ВРч} / \text{Тэф}. \quad (12)$$

3. Трудовий – характеризує витрати часу на виробництво або реалізацію одиниці сільсько-господарської продукції або на 1 грн. вартості продукції, тобто визначає трудомісткість продукції. Виражається в нормо-годинах або в особах на годину:

$$T = Teф/ВП \quad (13)$$

$$T = Чсер.об/ВП \quad (14)$$

Показники продуктивності праці за трудовим методом визначають діленням прямих затрат людино-годин, що виникають у процесі виконання технологічних операцій, на обсяг виробленої продукції. Це — обернені показники продуктивності праці, і їх називають технологічною трудомісткістю продукції [1]. Вони відповідають на питання, скільки витрачено робочого часу на виробництво центнера продукції. Трудомісткість, розрахована за кожним видом продукції, на нашу думку, є найбільш зрозумілим і порівнянним показником продуктивності праці у часі та просторі, а тому може широко застосовуватися для зіставлення в динаміці, між підприємствами, регіонами і країнами.

До так званих допоміжних показників, ми вважаємо, слід віднести *коефіцієнт навантаження землі* на одного працівника (у галузі рослинництва) та *коефіцієнт навантаження худоби* на одного працівника (в галузі тваринництва) [2]. Ці показники (за інших однакових умов) зростають з підвищенням рівня механізації та автоматизації виробництва, поліпшення організації праці та вдосконалення кадрової політики. Затрати живої праці на 1 га землі (рослинництво) та затрати живої праці на голову тварин (тваринництво) при цьому будуть знижуватися, а продуктивність праці, як обернений до трудомісткості показник, зростатиме.

Ситуація українського сільського господарства за рівнем продуктивності порівняно із господарствами зарубіжних країн є невтішною. За різними оцінками, відставання України з продуктивності праці в галузі АПК сягає 8–10 разів [6]. Але деякі аграрні підприємства мають трудомісткість продукції значно вищу, ніж загальнодержавна, що потребує вжиття радикальних заходів, передусім із урахуванням специфіки господарства.

Для визначення стану аграрного підприємства на загальнодержавному рівні на практиці доцільно застосовувати *індивідуальний індекс продуктивності праці* [6]. Розрахунки індексу здійснюються за щорічною статистичною формою №50-сг «Основні економічні показники роботи сільгосппідприємств», що має дані про затрати праці на виробництво основних видів продукції рослинництва та тваринництва. За одиницю потрібно взяти середній показник на рівні держави/регіону/області. Порівняння показників господарств або районів має здійснюватися за даними одного року. Спочатку визначається трудомісткість одиниці продукції кожного з її видів. Загальний індекс продуктивності по кожному аграрному підприємству доцільно розраховувати за формулою:

$$ІІпн = [\sum(ВП*Тукр)] : [\sum(ВП*Тіднр)], \quad (15)$$

де $ІІпн$ – індекс продуктивності праці,

$ВП$ – кількість відповідної виробленої продукції господарства;

$Тукр$ – середньо українська трудомісткість одиниці продукції;

$Тіднр$ – трудомісткість на досліджуваному підприємстві.

Ця формула є корисною для моніторингу змін ситуації на підприємствах сільського господарства країни та регіону (району), порівняння діяльності підприємств, а також засвоєння корисного досвіду агропідприємств з високим рівнем продуктивності праці.

Важливим показником ефективності використання персоналу є *коефіцієнт ефективності інвестицій у трудові ресурси* (інвестицій в персонал). Він визначається як відношення доходу підприємства за мінусом витрат, до витрат на персонал. А.Сміт доводив, що «...інвестиції в людей та сформовані завдяки цьому навички впливають на їх доходи і структуру заробітної плати» [12]. Отже, структура оплати та стимулювання праці, вдосконалення знань, умінь та навичок сільськогосподарських працівників відіграє величезну роль у зростанні ефективності діяльності персоналу. Відстежувана подібним чином у динаміці ефек-

тивність системи управління персоналом, на нашу думку, дозволяє орієнтувати роботу менеджменту аграрного підприємства на економічний результат.

У кінцевому підсумку, для комплексного визначення динаміки ефективності використання робочої сили аграрного підприємства, доцільно, на нашу думку, застосовувати *коефіцієнт комплексної ефективності використання персоналу*:

$$Кеф. = \sqrt{Inp(нат.) * Inp(вар.)}, \quad (16)$$

де $Inp(нат)$ та $Inp(вар)$ – відповідно індекс зміни (приросту) продуктивності праці у вартісному і натуральному вираженні.

При цьому *індекс приросту продуктивності (Inp)* дорівнює:

$$Inp. = (Пн(пл.) / Пн(баз)) * 100\% - 100\%, \quad (17)$$

де $Пн(пл.)$ і $Пн(баз)$ – відповідно продуктивність праці у плановому та базовому періоді.

За даними коефіцієнта комплексної ефективності використання персоналу можна визначати рівень ефективності робочої сили на сільськогосподарських підприємствах у динаміці за кілька років та порівняно з підприємствами іншого району, області або країни в цілому. Застосовуючи методологічну систему показників використання робочої сили можна досягти збільшення рівня ефективності діяльності підприємств аграрної галузі завдяки налагодженню системи аналізу та моніторингу стану та розвитку персоналу.

Виходячи з викладеного, можна дійти таких висновків:

- показники стану трудових ресурсів підприємства (руху працівників облікового складу, структури, якості, стабільності кадрів, інтенсивності обороту, плинності та відновлення персоналу, фонду робочого часу та ін.) не повною мірою відображають ефективність використання робочої сили, тому застосовуються показники продуктивності праці та трудомісткості продукції;
- допоміжні показники визначаються відношенням затрачених людино-годин до посівної площі відповідної культури (або на голову тварин за певний календарний період); також до допоміжних показників слід віднести *коефіцієнт навантаження землі* на одного працівника та *коефіцієнт навантаження худоби* на одного працівника;
- для визначення стану аграрного підприємства на загальнодержавному рівні доцільно застосовувати індивідуальний індекс продуктивності праці за формою №50-сг «Основні економічні показники роботи сільгосппідприємств»;
- для комплексного визначення динаміки ефективності використання робочої сили аграрного підприємства є необхідним застосування коефіцієнта комплексної ефективності використання персоналу;
- з теоретичної і практичної точки зору необхідно забезпечити постійний моніторинг продуктивності праці за допомогою запропонованої методології.

Література

1. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств. — 2-ге вид., доп. і перероблене / Василь Гаврилович Андрійчук. — К.: КНЕУ, 2002. — 624 с.
2. Бабенко А.Г. Управление повышением производительности труда: моногр. / Анатолий Григорович Бабенко. — Донецк: ИЭП НАН Украины, 1996. — 270 с.
3. Базилевич В.Д. Історія економічних учень / В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, Т.В.Гайдай. — К.: Знання, 2004. — 1300 с.
4. Гаєвська Л.М. Економіка та організація діяльності фірми / Л.М. Гаєвська. — Ірпінь: Академія ДПС України, 2000. — 164 с.
5. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудові відносини / О.А. Грішнова. — К.: Знання, 2004. — 535 с.
6. Дієсперов В.С. Продуктивність праці – критерій стану і спроможності господарства / В.С. Дієсперов // Україна: аспекти праці. — 2008. — №3. — С.41–45.
7. Економічна енциклопедія / За ред. С.В.Мочерного. У 3-х т. / С.В.Мочерний. — Т.3. — К.: Видавничий центр «Академія», 2002. — 951 с.
8. Масалаб Р.М. Використання показників продуктивності праці в управлінні господарською діяльністю підприємства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.06.01 / Р.М. Масалаб. — НАН України; Інститут економіки промисловості. — Донецьк, 2003.

9. Панченко С.І. Забезпеченість сільського господарства трудовими ресурсами та проблеми ефективного їх використання. / С.І. Панченко. – Х., 2007. – С.53–55.
10. Семикіна М.В. Продуктивність праці: методологія вимірювання, передумови зростання / М.В. Семикіна // Наукові праці КНТУ. Економічні науки. – 2010. – №17. – С. 15–21.
11. Синк Д.С. Управление производительностью: планирование, измерение и оценка, контроль и повышение / Д.С. Синк. – М.: Прогресс, 1989. – 532 с.
12. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
13. Советский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия. – 1980. – 1600 с., с илл.
14. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – 846 с.

Бондаревская К. В. Методологические аспекты использования персонала в сфере аграрного производства. В статье проведено исследование методики и методологии использования персонала сельскохозяйственных предприятий.

Ключевые слова: труд, персонал, производительность труда, трудоемкость продукции, показатели использования персонала.

Bondarevskia K. V. Methodological aspects of personnel employment in the sphere of agrarian production. The methodology research of personnel employment in agrarian enterprises is done in the article.

Key words: work, personnel, productivity of work, laboriousness of products, indicators of the personnel employment.

УДК 336.717:336.74

Васильченко З.М.,

докт. екон.наук, професор кафедри банківської справи економічного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Делас В.А.,

асистент кафедри фінансів економічного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Влияние макроэкономической ситуации в стране на формулирование ресурсной базы банков для здійснення валютных операций

У статті розглядаються підходи до прогнозування обсягів валютних ресурсів комерційних банків для здійснення ними валютних операцій. Пропонується використовувати економетричну модель, на основі якої визначається обсяг валютних ресурсів комерційних банків залежно від макроекономічних показників у країні та попередніх результатів діяльності банківських установ.

Ключові слова: валютні операції, валютні ресурси, комерційний банк, економетрична модель.

На сучасному етапі діяльності комерційних банків валютні операції посідають провідну роль у банківській діяльності. Валютні операції банківських установ, як і будь-які інші, можна поділяти на активні й пасивні. Відповідно до обсягів активних валютних операцій постає необхідність забезпечення їх відповідними валютними ресурсами. Саме прогнозуванню обсягів валютних ресурсів сукупності комерційних банків присвячена наша стаття.

Окремі аспекти дослідження валютних ресурсів комерційних банків та джерел їх поповнення знайшли висвітлення в працях таких вчених-економістів як: С.Я.Боринець, О.В.Дзюблюк, В.І.Міщенко, А.М.Мороз, Л.О.Примостка, В.А.Ющенко, Л.М.Красавіна, С.Лізелотт, С.В.Котелкін, М.В.Енг, Ф.С.Мишкін, Р.Л.Міллер, Г.Л.Нідеккер, М.Пebro, Дж.Сінкі та ін.

Ми досліджуємо можливості прогнозування даних про обсяги валютних ресурсів комерційних банків на майбутнє з метою більш ефективного управління капіталом комерційного банку та отримання максимального прибутку. З цією метою використовуємо економетричний аналіз для побудови моделі розрахунку обсягів валютних ресурсів.

Найбільш суттєва суперечність, з якою ми стикаємося при побудові моделі – це визначення факторів впливу різноманітних чинників на формування валютних ресурсів комерційного банку. Втім незаперечним є той факт, що врахувати усі без винятку фактори неможливо, тому обмежимося дослідженням основних з них, від яких більшою мірою залежать обсяги та динаміка поповнення валютних ресурсів.

Перш за все необхідно створити модель відобразивши «якісний вигляд» економічного явища. В загальному випадку ресурси комерційного банку складається з трьох основних складових: власного, залученого та запозиченого капіталу. Відповідно, кожна з названих складових може бути сформована як за рахунок національної, так і за рахунок іноземної валюти.

Розглядаючи особливості формування валютних ресурсів упустимо власний капітал, оскільки він є відносно стабільним показником, а його формування відбувається відповідно до принципів, які значно відрізняються від принципів формування залученого та запозиченого капіталів.

Таким чином, ми припускаємо, що валютні ресурси комерційного банку – це сукупність валютних коштів, які мобілізовані комерційними банками на поточні й строкові рахунки від резидентів та нерезидентів, тобто залучені валютні ресурси і кошти в іноземній валюті, які комерційні банки мобілізують на позичковій основі на національному та міжнародному валютних ринках, тобто запозичені валютні ресурси. Отже, формалізовано валютні ресурси комерційного банку ми можемо відобразити наступним чином:

$$CR = IFCA + BFCR, \quad (1)$$

де CR ресурси комерційного банку мобілізовані іноземній валюті $IFCA$ – залучені валютні ресурси комерційного банку; $BFCR$ – запозичені валютні ресурси комерційного банку.

Для створення повноцінної економетричної моделі необхідно формулювати гіпотезу щодо усіх складових валютної ресурсної бази комерційного банку в рівнянні 1. З певною долею умовності можна стверджувати, що основними факторами, які впливають на обсяги залучених валютних ресурсів комерційного банку, є такі чинники: відсоткові ставки за депозитами, залученими у іноземній валюті (x_1); офіційний курс гривні відносно долара США (x_2); грошові доходи населення (x_3); номінальний ВВП (x_4); індекс інфляції (x_5).

Умовно такий функціональний зв'язок можна записати у вигляді формули:

$$IFCA = f_1(x_1, x_2, x_3, x_4, x_5). \quad (2)$$

Ми виходимо з того, що досить суттєвий вплив на обсяги валютних депозитів мають відсоткові ставки за депозитами, оскільки і юридичні особи, і громадяни, вкладаючи тимчасово вільні кошти на рахунок у комерційному банку, прагнуть максимізувати свій прибуток.

Офіційний курс гривні відносно долара також певним чином впливає на обсяги валютних ресурсів комерційного банку. Оскільки саме за офіційним курсом НБУ здійснюються перерахунки активів у іноземній валюті при складанні фінансових звітів банківської установи, а також ринковий валютний курс, за яким проводяться основні операції з іноземною валютою, знаходиться в тісній залежності з офіційним курсом. Що стосується того факту, що ми використовуємо курс гривні саме що до долара, то це пояснюється тими обставинами, що більшість валютних операцій на вітчизняному валютному ринку проводяться саме з долларом.

Наступний чинник, який, на нашу думку, має вплив на обсяги залучених валютних ресурсів комерційного банку, це – обсяги грошових доходів населення. Ми гіпотетично припускаємо, що нагромаджувати тимчасово вільні кошти громадяни будуть на банківських рахунках, абстрагуючись від інших форм нагромадження.

Номінальний ВВП розглядається як чинник впливу на обсяг валютних ресурсів комерційного банку з тієї точки зору, що цей показник, крім усього іншого, також характеризує і обсяги прибутків, які отримують підприємства, частина яких гіпотетично може бути акумульована на банківських рахунках.

Індекс інфляції враховується при розрахунку відсоткової ставки за депозитами, а також за інших рівних умов гіпотетично можна припустити, що факт присутності в діяльності економічних суб'єктів такого показника як інфляція, спонукає до вкладення коштів на рахунки у комерційний банк з метою компенсувати втрати від знецінення грошей.

Що стосується запозичених валютних ресурсів комерційного банку, то з певною долею умовності можна стверджувати, що основними чинниками, що мають вплив на їх обсяг, є: офіційний курс гривні відносно долара (x_2); відсоткові ставки на міжбанківському ринку за кредитами в іноземній валюті (x_6); прибуток комерційних банків (x_7); індекс інфляції (x_5); облікова ставка НБУ (x_8); процентна ставка рефінансування, середньозважена за усіма інструментами (x_9);

Такий функціональний зв'язок відображає наступна формула:

$$BFCR = f(x_2, x_6, x_7, x_5, x_8, x_9). \quad (3)$$

Розглядаючи зазначені чинники більш детально, варто зазначити, що офіційний курс гривні відносно долара впливає на кінцевий обсяг запозичених ресурсів комерційного банку саме тому, що на основі такого курсу здійснюється перерахунок валютних ресурсів у гривневі з метою складання звітності.

Відсоткова ставка за валютними кредитами на міжбанківському ринку також є суттєвим чинником, що впливає на обсяги запозичення валютних коштів. Оскільки банк за своєю суттю є посередником грошового обігу, то від того, під яку відсоткову ставку залучаються ресурси, залежить відсоткова ставка за наданими кредитами і, відповідно попит на кредитні ресурси та потреба у них власне комерційного банку.

Що стосується прибутку комерційних банків, то ми вважаємо, що цей показник з певною долею умовності може бути розглянуто як додаткове джерело тимчасово вільних коштів, у тому числі і валютних, які обертаються на міжбанківському кредитному ринку.

Індекс інфляції, як і у випадку із залученими коштами, є чинником, що впливає на рівень відсоткових ставок, які пропонуються на кредитному ринку, і, як наслідок, впливає на попит та пропозицію кредитних ресурсів.

Аналогічним чином можна розглядати і вплив на обсяг запозичених валютних ресурсів комерційного банку облікової ставки Національного банку та ставки рефінансування за всіма інструментами.

На наступному етапі необхідно поставити за мету безпосередньо створити модель, яка дала б змогу детально проаналізувати ситуацію на ринку, визначити кількісні показники теоретичних гіпотез, та, можливо, спрогнозувати подальшу динаміку цікавих для нас показників. Для цього ми розглянемо складові формули і окремо.

Для створення економетричної моделі використаємо метод побудови багатофакторної лінійної регресії, що дасть змогу: по-перше, врахувати максимально-можливу кількість чинників, по-друге, виявити лінійні залежності між окремими чинниками та значеннями функції, а також виявити тип залежності (пряма чи обернена) між аргументами та функцією. Як бачимо із зазначеного вище, можна дібрати досить велику кількість чинників, які так чи інакше впливають на обсяги валютних ресурсів комерційного банку. При побудові моделі візьмемо до уваги фінансові показники і їх числові значення, подані у табл. 1.

Обґрунтувавши вибір чинників і додавши необхідну інформацію, необхідно визначити існування внутрішнього взаємозв'язку між запропонованими даними. Однією з характеристик, що ускладнюють дослідження є ступінь взаємопов'язаності окремих його елементів, переплетення внутрішніх взаємозв'язків окремих елементів. Адже обсяги валютних ресурсів формуються за ринковими законами, що якісно пояснюють кількісні зміни. Цифрові ж залежності одних даних від інших найбільш виразно вказують на динамічні зрушення у розвитку ринкових відносин у вітчизняній банківській сфері.

Таблиця 1

**Макроекономічні показники, вибрані для моделі та їх значення
в Україні за 2000 – 2009 рр.***

		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Валютні ресурси банків (млн. грн.)		188,4	319,7	548,4	955,8	1420,8	3184,3	7195,7	15739,3	21001,2	26371,1
Залучений банківський капітал (тис. грн.)	y₁	8436	9855	13733	22317	33354	50294	76182	104683	200792	200835
Процентна ставка за депозитами залученими у іноземній валюті (%)	x ₁	5,8	5,6	6	6	6,9	6,8	5,8	5,8	5,4	9,2
Офіційний курс гривні до долара США, середній за період (грн. за 100 дол. США)	x ₂	544,02	537,21	532,66	533,27	531,92	512,47	505	505	526,72	779,12
Грошові доходи населення (тис. грн.)	x ₃	86911	109390	185073	215627	264382	298275	363586	410953	646337	698988
Номінальний ВВП (тис. грн.)	x ₄	170070	204190	225810	267344	345943	441452	544153	720731	948056	911869
Індекс інфляції	x ₅	125,8	106,1	99,4	108,2	112,3	110,3	111,6	116,6	122,3	112,3
Запозичений банківський капітал (млн. грн.)	y₂	180,1	309,9	534,7	933,5	1387,5	3134,1	7119,6	15634,6	20800,5	26170,3
Офіційний курс гривні до долара США, середній за період (грн. за 100 дол. США)	x ₂	544,02	537,21	532,66	533,27	531,92	512,47	505	505	526,72	779,12
Процентна ставка на міжбанківському ринку за кредитами в іноземній валюті (%)	x ₆	6,2	5,9	3	2,7	2	2,9	3,8	2,5	5,6	3,4
Прибуток комерційних банків (тис. грн.)	x ₇	487321	542731	684515	836943	162749	2170099	144473	5619689	7304231	-20944
Індекс інфляції	x ₅	125,8	106,1	99,4	108,2	112,3	110,3	111,6	116,6	122,3	112,3
Облікова ставка НБУ (%)	x ₈	30,6	19,7	9,5	7	7,5	9,2	8,5	8	12	10,25
Процентна ставка рефінансування середньозважена за усіма інструментами (%)	x ₉	29,6	20,2	9,2	8	16,1	14,7	11,5	10,1	15,3	16,5

* Складено за даними НБУ

Щільність зв'язку між взаємовпливаючими чинниками визначається на основі матриці кореляції, який є відносною мірою зв'язку між двома чинниками. Позитивне значення коефіцієнта кореляції засвідчує прямий зв'язок між показниками, а від'ємне значення – про обернений зв'язок. Коли коефіцієнт кореляції прямує до 1, це вказує на наявність сильного зв'язку, у протилежному випадку – зв'язку немає.

Отже, на основі застосування статистичної формули розрахунку коефіцієнта кореляції, будуємо матриці кореляції, які у нашому випадку мають такий вигляд (табл. 2–4).

Як бачимо з даних табл. 2, найтісніший ступінь впливу на обсяги залучених валютних ресурсів спостерігається за чинниками x₃ та x₄, дещо менший вплив на кінцеву величину мають чинники x₁ та x₂. Стосовно чинника x₅, то його ступінь взаємозв'язку є найменшим, а тому вважаємо за доцільне не використовувати цей чинник при побудові регресійної моделі.

Таблиця 2

Матриця кореляції для показника IFCA*

	y_1	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5
y_1	1	0,417345	0,5384	0,983929	0,980613	0,380309
x_1	0,417345	1	0,882995	0,489969	0,363146	-0,11916
x_2	0,5384	0,882995	1	0,544478	0,427706	-0,00541
x_3	0,983929	0,489969	0,544478	1	0,978152	0,277369
x_4	0,980613	0,363146	0,427706	0,978152	1	0,369171
x_5	0,380309	-0,9167	-0,00541	0,277369	0,369171	1

* Складено автором

Таблиця 3

Матриця кореляції для показника BFCR*

	y_2	x_2	x_6	x_7	x_5	x_8	x_9
y_2	1	0,60016	0,007162	0,47778	0,358741	-0,25609	-0,25288
x_2	0,60016	1	-0,01573	-0,41465	-0,00541	0,007106	0,165434
x_6	0,007162	-0,01573	1	0,036323	0,458729	0,828543	0,718094
x_7	0,47778	-0,41465	0,036323	1	0,436605	-0,28062	-0,30599
x_5	0,358741	-0,00541	0,458729	0,436605	1	0,48271	0,579328
x_8	-0,25609	0,007106	0,828543	-0,28062	0,48271	1	0,910621
x_9	-0,12644	0,165434	0,718094	-0,30599	0,579328	0,910621	1

* Складено автором

Стосовно показника запозичених валютних ресурсів комерційного банку, то найбільш тісний ступінь впливу спостерігається за чинниками x_2 та x_7 . Дещо менш тісний зв'язок показують чинники x_5 , x_8 та x_9 . Найнижчий ступінь зв'язку показує чинник x_6 . Що стосується двох останніх чинників, то ступінь зв'язку цих показників з початковою величиною досить низький, а між собою – високий (що свідчить про їх взаємозалежність).

Крім часткових моделей окремих складових валютних ресурсів, вважаємо за доцільне розглянути вплив усіх зазначених чинників на кінцевий результат.

Таблиця 4

Матриця кореляції для CR*

	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7	x_8	x_9
BP	0,463115	0,599788	0,958181	0,958181	0,358965	0,007444	0,478165	-0,2563	-0,1264

* Складено автором

Як бачимо з даних табл. 4, загальна тенденція залежностей не змінилася. Так само найбільший вплив спостерігається з боку чинників x_3 та x_5 , а найнижчий – з боку чинника x_6 .

Проте зважаючи на те, що, з фінансової точки зору значення відсоткових ставок на міжбанківському ринку за кредитами в іноземній валюті є вагомим показником для валютної діяльності комерційних банків, вважаємо за доцільне використовувати цей показник для подальших розрахунків.

На нашу думку, при безпосередній побудові економетричної моделі доцільно використовувати метод виключень, оскільки він є економнішим, ніж інші методи, що вплине на проведення розрахунків дослідження. Крім того, цей метод дозволяє спостерігати та оцінити усі чинники одразу.

Використовуючи математично-статистичний аналіз запропонованих чинників, початкове рівняння регресії матиме вигляд:

$$y = b_0 + b_1x_1 + b_2x_2 + \dots + b_nx_n \quad (4),$$

де y – залежна змінна; $x_1 \dots x_n$ – незалежні змінні або фактори; $b_0 \dots b_n$ – невідомі параметри.

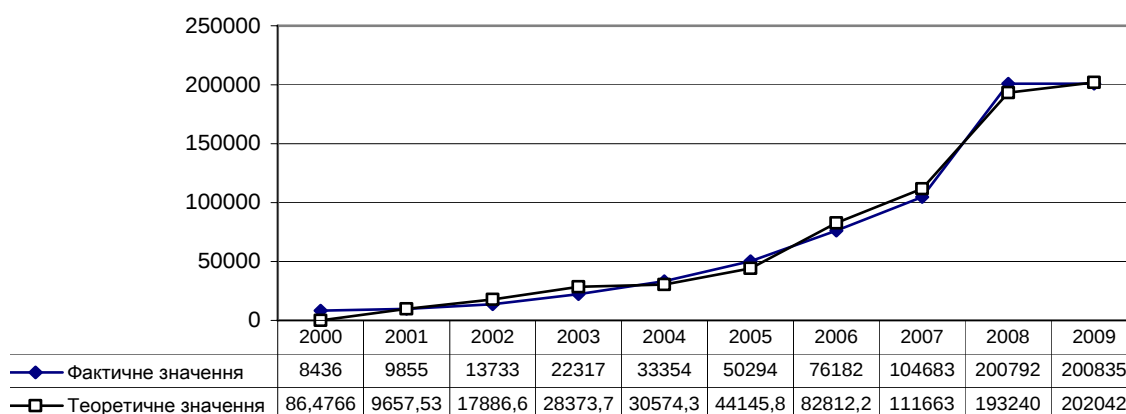
Далі розглянемо часткові моделі обсягів валютних ресурсів комерційних банків, тобто зокрема обсяги залучених та запозичених валютних ресурсів. Для початку зосередимося на розгляді регресійної моделі залучених валютних ресурсів.

Розв'язавши рівняння мінімізації суми квадратів відхилень, ми визначили, що шукана модель має наступний вигляд:

$$y_1 = -83139,34 - 17020,59x_1 + 269,54x_2 + 0,1821x_3 + 0,1145x_4. \quad (5).$$

У такому випадку відповідно до знайдених коефіцієнтів при незалежних змінних, теоретичне значення залежної змінної y_1 буде представлено таким чином (рис. 1).

Як бачимо з графіка співпадання обрахованих нами теоретичних даних з фактичними значеннями залучених валютних ресурсів комерційними банками, є досить тісним, що вказує на високий ступінь адекватності побудованої нами моделі. Однак для більшої впевненості вдамося до статистичної перевірки адекватності побудованої моделі.

* Побудовано на основі власних розрахунків та за даними НБУ

Рис. 1. Теоретичне та фактичне значення y_1 в моделі IFCA для 4^х чинників

Для початку звернемося до показника коефіцієнта детермінованості моделі (r). За допомогою даного коефіцієнта порівнюються фактичні значення y та значення з рівняння отриманої прямої. Межі цього коефіцієнта складають від 0 до 1. Якщо його значення наближається до 1, то це засвідчує про максимальне співпадання між фактичними та розрахунковими даними y . В протилежному випадку – рівняння регресії не може адекватно описати значення y .

У нашому випадку для моделі, яка розглядається, $r = 0,993592$, що підтверджує адекватність моделі.

Для того, щоб визначити, чи є такий високий результат випадковим, доцільно використовувати F-критерій Фішера. При цьому розраховується F-статистика з попередньо визначеним рівнем помилки. Зауважимо, що для усіх подальших розрахунків, за критерієм Фішера ми використовуватимемо значення рівня помилки (α) на рівні 5 % ($\alpha = 0,05$).

Якщо $F > F_{кр}$ ($F_{кр}$ – табличне значення, що отримується з F-таблиці Фішера), модель вважається адекватною, тобто такою, що відповідає дійсності. Якщо ж $F < F_{кр}$, то приймається так звана нуль-гіпотеза, і модель вважається неадекватною.

Крім того, розрахуємо критерій F та коефіцієнт ступеня свободи (df), що використовується для отримання найбільшого значення F. Відповідний F-розподіл має ступені свободи v_1 та v_2 . Якщо за величину n ми приймемо кількість чинників, то $v_1 = n - df - 1$, $v_2 = df$.

Відповідно, для цієї моделі $F = 193,83$, а $df = 5$. Тоді:

$$v_1 = 10 - 5 - 1 = 4, v_2 = 5.$$

Відповідне значення $F_{кр}$, згідно з таблицею Фішера, становить 5,19. Порівнявши його зі значенням F ($193,83 > 5,19$), робимо генеральний висновок про адекватність та не випадковість побудованої нами моделі.

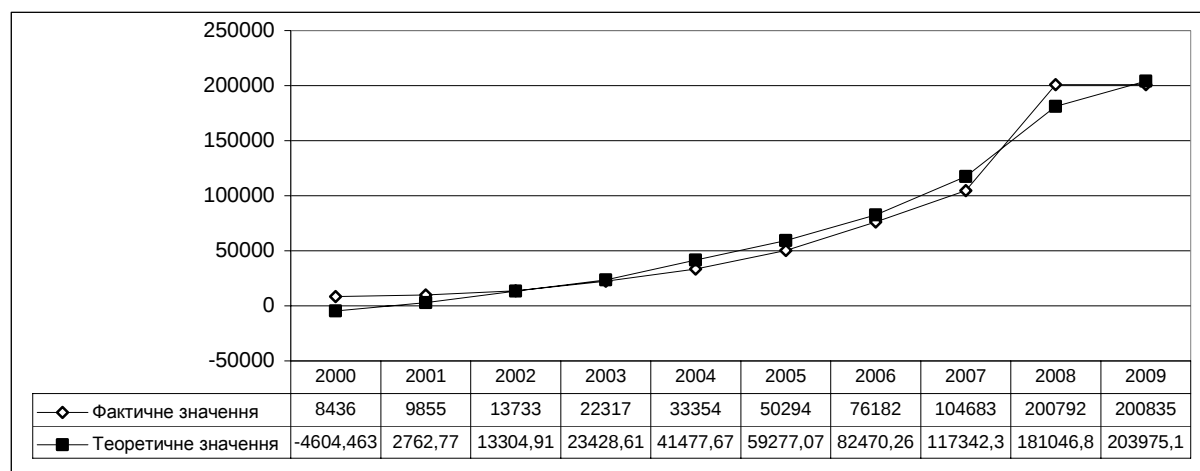
Для більшої впевненості у тому, що побудована нами модель є найбільш прийнятною для цього випадку, продовжимо розрахунки, скоротивши кількість чинників впливу на шукану величину (обсяг залучених валютних ресурсів) до 3. Відкинемо чинник x_1 , оскільки в попередньо розрахованій моделі чинник похибки за цим фактором був найбільшим.

Для трьох факторів модель розрахунку залучених валютних коштів комерційного банку матиме такий вигляд:

$$y_1 = -94077,67 + 95,44x_2 + 0,0959x_3 + 0,1717x_4. (6)$$

Коефіцієнт детермінованості для даної моделі становить $r = 0,9806$. Відповідне значення $F_{кр}$ згідно з таблицею дорівнює 4,76. Порівнявши його зі значенням $F = 101,31$, відповідно робимо висновок, що найдоцільніше використовувати попередню чотири факторну модель оцінки обсягів залучених валютних ресурсів комерційного банку.

Як бачимо з графіка (рис. 2), рівень співпадання в цьому випадку також є досить високим, однак статистичні дані для цієї моделі є дещо гіршими*.

* Побудовано на основі власних розрахунків та за даними НБУ

Рис. 2. Теоретичне та фактичне значення y_1 моделі IFCA для трьох чинників

Наступним етапом нашого аналізу є оцінка аналогічним чином іншої складової валютних ресурсів комерційного банку – запозичених валютних коштів.

Як уже зазначалося, для аналізу ми використовуватимемо чотири чинники впливу на шукану величину. Таким чином, регресійна модель обсягів запозичених валютних ресурсів комерційного банку матиме такий вигляд:

$$y_2 = -60006045,7 + 115444,06x_2 + 12346,89x_6 + 3,2167x_7 - 32875,4x_5. (7)$$

Перевіряючи цю модель на адекватність, зазначимо, що коефіцієнт детермінованості становить $r = 0,9983$. Тобто, максимально наближається до одиниці, а, отже, наша модель є адекватною.

Цей факт підтверджує і F-критерій Фішера, відповідно до якого $F_{кр}$ згідно з таблицею становить 5,19, а фактичне значення $F = 735,98$. Оскільки $F > F_{кр}$, то ми можемо говорити про те, що така модель відповідає дійсності.

Цей висновок також наочно підтверджують криві на рисунку 3, де спостерігається високий ступінь співпадання кривих фактичних та теоретично розрахованих значень.

Продовживши аналіз та побудувавши аналогічним чином ряд трифакторних моделей ми дійшли висновку, що найбільш наближеною до дійсності є чотирифакторна модель залежності запозичених валютних ресурсів комерційного банку.

Розглянувши окремо складові валютних ресурсів комерційного банку, вважаємо за потрібне також розглянути модель впливу сукупності зазначених вище чинників безпосередньо на кінцеву величину – загальну суму валютних ресурсів. Дослідивши кореляцій-